

HOOFSTUK 1

Inleiding: familie-agtergrond

Minder as tien myl wes van die huidige dorp Zeerust in Wes-Transvaal lê die plaas Vergenoeg. Soos wat kenmerkend is van talle ou Boereplase, is daar op hierdie plaas ook 'n familiekerkhof. In hierdie geval is die kerkhof die rusplek van ou pioniers uit die Voortrekkertyd, onder andere Jan Viljoen, 'n baanbreker van daardie omgewing. Die steen bo sy graf bevat die volgende opskrif:

"Hier rust Johannes Willem Viljoen G. zoon. Echtgenoot van M.C. Viljoen, Geb. Messer, Gebooren te Uitenhage, Kaapkolonie, 14 Mei 1812. Overleden te Vergenoeg, distr. Marico, 30 Maart 1893, na een echtverbintenis van bijna 60 jaren. Deze ware patriot heeft zijn volk as veldcornet en Commandant Generaal gediend, die alles opofferde voor vrijheid en recht. God geve hem een zalige rustplaats."

Dit is die bedoeling om met hierdie studie vas te stel wie hy was, in hoeverre hy 'n "ware patriot" was, hoe hy "sy volk" gedien het en wat hy opgeoffer het vir "vryheid en reg".

Op Vergenoeg het tot rus gekom 'n afstammeling van die eerste Viljoen, 'n Franse vlugteling wat hom in 1671 aan die Kaap gevestig het, naamlik Francois Villion.¹

As Hugenoot was hy afkomstig uit Clermont in Suid-Sentraal Frankryk. Op 17 Mei 1676 is hy met Cornelia Campenaar, 'n meisie uit Middelburg in Holland, in die huwelik bevestig. Uit hulle huwelik is drie seuns en drie dogters gebore.

Die derde seun van hierdie tweede geslag Viljoens in Suid-Afrika is in 1684 as Johannes gedoop. Hy is in

-----

1. C.C. de Villiers: Geslacht-Register der Oude Kaapsche Familien III, pp.488-494.

1708 met Catharina Snyman, die dogter van 'n Hollandse vader en 'n Hugenote-moeder,² getroud. Hulle het slegs twee kinders, 'n dogter en 'n seun gehad. Laasgenoemde is in 1711 ook as Johannes gedoop, en was 'n burger te Drakenstein. Hy is in 1744 met Aletta Olivier getroud. Van hulle agt kinders is die tweede seun, Christoffel, in 1747 gedoop. Hy het hom in Swellendam gevestig, en was twee keer getroud. Hy en sy tweede vrou, Maria Elisabeth Scheepers, was aan vaderskant die grootouers van Johannes Willem Viljoen. Hulle seun Gerhardus Stephanus is gedoop in 1785, en het in 1809 in die huwelik getree met Sara Aletta van Staden, 'n dogter van Johannes Wilhelmus van Staden, ook van Swellendam.³

Hierdie voorouers en ouers van Jan Viljoen was tipiese Kaapse koloniste. Hulle was kerkvaste boere van Frans-Hollandse afkoms, en het deel uitgemaak van die geleidelike ooswaartse trek van die Blankes. So het Gerhardus Stephanus Viljoen hom in die distrik Uitenhage gevestig. Op die plaas Kleinwintershoek,⁴ is daar op 14 Mei 1812 sy tweede seun, die objek van hierdie verhandeling gebore, en op 16 Augustus van dieselfde jaar op Uitenhage gedoop as Johannes Willem Viljoen. Hy is vernoem na sy grootvader aan moederskant.⁵

Johannes Willem, in die omgang Jan Viljoen genoem, het op twintigjarige leeftyd lidmaat in die Uitenhage-gemeente van die Nederduits Gereformeerde Kerk geword.⁶ 'n Jaar later, op 23 Augustus 1833, het 'n Skotse

-
2. C.C. de Villiers: Geslacht-Register der Oude Kaapsche Familien III, p.312.
  3. C.C. de Villiers: Geslacht-Register der Oude Kaapsche Familien III, pp.325-328.
  4. Die Volkstem, 23.4.1936 (R. Erasmus: Hoe Ses Transvaalse Olifantjagters in 1851, 1853 en 1854 die Victoria-waterval besoek het.)
  5. F.K. G6 3/3. Doopboek, Graaff Reinet, 1811-1814, p.86.
  6. F.K. G10 5/1. Lidmateboek, Uitenhage, pp.168-169.

predikant, ds. Alexander Smith, hom met Maria Catharina Messer in die huwelik bevestig.⁷ Sy bruid was die dogter van 'n Duitse sendeling in diens van die Londonse Sendinggenootskap in Uitenhage, Johan George Hermanus Messer, en Carolina von Niepoldt.⁸ Sy is op 18 November 1816 gebore en was ten tye van haar huwelik sewentien jaar oud. Sy sou vyftien kinders in die lewe bring,⁹ en haar man sewe jaar oorleef.¹⁰ Die vyftien kinders was:¹¹

Gerhardus Stephanus, gebore 19.8.1834, dood Maart 1852.

Johan Georg Hermanus, gebore 8.5.1836, oorleef ouers.

Carolina Louisa, 14.3.1838 - September 1838.

Sara Aletta, 23.6.1839, oorleef ouers.

Johannes Willem, 30.1.1841, oorleef ouers.

Petrus Hendrik, 13.9.1842, oorleef ouers.

Maria Catherina Elizabeth, gebore 14.1.1844.

Marthinus Willem, gebore 10.2.1846.

Tweeling seuns, gebore en dood op 23.3.1848.

Alletta Sara Hendrietta Wilhelmina, gebore 2.6.1849.

Gertiena Stephina, gebore 18.11.1851.

'n Dogter, gebore 19.8.1853, dood 5.9.1853.

Hendrik Petrus, gebore 8.11.1854.

Amellia Carolina Magdalena, gebore 6.4.1857.

Met hierdie genealogiese gegewens as agtergrond kan daar nou begin word met 'n bespreking van die lewe en werk van Jan Viljoen.

-----

7. F.K. G10 6/2. Huweliksboek, Uitenhage, p.77.

8. A 787 (Preller) no. 213 Lêer 148 (Getuienis omtrent J.W. Viljoen), p.292; sien ook haar testament: Testament no. 3593 (1900).

9. A 787 (Preller) no. 213 Lêer 148, pp.288-289.

10. Testament no. 3593 (1900): Testament van M.C. Viljoen, gebore Messer.

11. A 787 (Preller) no. 213 Lêer 148, pp.288-289.

HOOFSTUK 2

Jan Viljoen trek "ver genoeg" weg van Britse gesag

Jan Viljoen en sy vrou het na hulle huwelik in 1833 aanvanklik in die Uitenhage-distrik bly woon. Hulle oudste seun, Gerhardus Stephanus, is in 1834 daar gebore en gedoop.¹ Van Viljoen se lewe op daardie stadium is weinig bekend. Hy het na alle waarskynlikheid soos die meeste ander oosgrensboere in daardie distrik 'n gemengde boerdery beoefen deur met beeste, skape en koring te boer. Dit is moontlik dat hy onder die Xhosa-invalle van 1834-1835 gely het, en selfs aan gevegte deelgeneem het.

Viljoen was een van diegene wat na die Xhosa-invalle die distrik wat soveel plundering moes verduur, verlaat het. Aan die beweging van die Groot Trek het hy nie deelgeneem nie. In 1836 het hy hom te Olifantsrivier in die Oudtshoorn-distrik as bywoner op die plaas van sy vrou se swaer, Jan Marnewick, gaan vestig. Van daar is hy en sy vrou in Junie 1836 na Uitenhage om hulle tweede seun, Johan Georg Hermanus, te laat doop.² In 1841 was hulle weer in Uitenhage om as getuies te dien by die doop van 'n familielid.³ Daarna word hulle natrekkers en verhuis in 1843 na die Transoranje.⁴ Of Viljoen aan die begin as trekboer gegaan het, weet ons nie. Besondere redes hoekom Jan Viljoen getrek het, is nooit deur hom of ander vermeld nie. Of hy onder die indruk

-
1. F.K. G10 4/2, Doopboek Uitenhage, 1830-1840, p.514.
  2. Getuienis van wed. M.C. Viljoen in De Volksstem, 18.2.1895; F.K. G10 4/2, Doopboek Uitenhage, 1830-1840, p.518. Hierdie seun sou later in heelwat van sy vader se bedrywighede 'n rol speel, en het ook gedien op die Raad van Bestuur van Land Gosen, kyk hoofstuk 12.
  3. F.K. G10 4/3, Doopboek Uitenhage, 1841-1843.
  4. W.J. de Kock (red.): Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek I, p.885.

van die Britse beleid in Transoranje van 'n trekboer in 'n Voortrekker verander het, weet ons ook nie. Teen 1845 is dit duidelik dat hy sterk anti-Britse en pro-Republikeinse gevoelens gekoester het.

Wáár presies in die Transoranje Jan Viljoen hom gevestig het, kon nie bepaal word nie, moontlik ten suide van die Modderrivier in die Griekwagebied, daarna moontlik in die Winburgse gebied ten noorde van dié rivier. Wat wel seker is, is dat Viljoen spoedig na sy aankoms betrek is in die stryd tussen Boer, Brit en Gekleurde. Wat die Boere betref was daar op daardie stadium in die Transoranje-gebied twee groepe, naamlik Trekboere en Voortrekkers. Eersgenoemde groep was lojaal aan die Britse koloniale gesag; laasgenoemde lojaal aan 'n onafhanklike republikeinse gesag. Jan Viljoen het sy lot by die tweede groep ingewerp, wanneer weet ons nie en waarom ook nie. Sy bitter gevoelens teen die Britse owerheid het moontlik uit dié se beleid ten opsigte van die Soewereiniteit gespruit.

Die oorvleueling van die belange van die republikeinse Noorde en die koloniale Suide in Transoranje, het van daardie gebied 'n arena gemaak waarin Boer en Brit binne vier jaar drie keer kragte sou meet. Die eerste geval was die skermutseling by Zwartkopjes in April 1845. Die oorsake daarvan moet gesoek word in die verdrae wat sir George Napier in 1843 met Adam Kok van die Griekwas en in 1844 met Mosjesj van die Basoeto gesluit het. Al kon daar teen die beginsel van territoriale skeiding wat daarin beliggaam is nie beswaar gemaak word nie, 'n beginsel wat tewens deur die Voortrekkers self toegepas is, het hierdie verdrae die republikeine ontevrede gestem, eerstens omdat hulle onafhanklikheid nie ook erken is nie, en tweedens omdat die Boere in die betrokke gebied onder Swart bestuur geplaas is en dit sou beteken dat die Britse owerheid moontlik noord van die Oranjerivier kon inmeng. Op die duur sou die onafhanklike gesindes teen daardie inmenging in opstand kom.

Die vonk was in die kruitvat toe veldkornet Jan Krynaau twee Griekwas wat vir Adriaan Stander, die latere Transvaalse kommandant, wou aanrand, aan kommandant Jan Kock oorgelewer het vir lyfstraf. Adam Kok, die Griekwahoor, het daarop van Rawstorne, die Britse siviele kommissaris te Colesberg geëis dat hy Krynaau gevange neem. Rawstorne kon nie optree nie, waarop Kok die saak in eie hande geneem het. Griekwas is na Krynaau se huis gestuur. Die veldkornet was nie tuis nie, maar sy vrou is aangerand en sy huis geplunder.⁵ Volgens oorlewering is ook Jan Viljoen se wapens by dié geleentheid van hom afgeneem.⁶

Die gevolg van die Griekwas se optrede was dat die suidelike deel van die Transoranje in 'n staat van op= roer geraak het. Sowel die Boere as die Griekwas het hulleself bewapen, en 'n groot aantal Boere het op die plaas Touwfontein byeengekom. Rawstorne het tevergeefs die vrede probeer bewaar deur in 'n brief aan komdt.

-----

5. M.C.E. van Schoor: Politieke Groeperinge ..., p.17;
G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz ..., p.176;
G.E. Cory: The Rise of South Africa IV ..., pp. 304-305;
H.J. Hofstede: Geschiedenis van den Oranje-Vrystaat, p.93;
H.P.N. Muller: Oude Tijden in den Oranje-Vrystaat ..., p.11;
A.F. Lindley: Adamantia, pp.40-41.
6. Verklaring van A.H. Stander soos opgeteken deur G.S. Preller in Voortrekkermense III ..., pp.61-62. Hoewel die res van Stander se herinneringe nie altyd geloofwaardig is nie, kan hierdie getuienis nie sonder meer verwerp word nie. Dit is moontlik dat Viljoen op daardie stadium nog in die suidelike Transoranje gewoon het en dus blootgestel kon wees aan optrede teen hom deur die Griekwas.

Jan Kock 'n ontmoeting tussen hulle voor te stel. Laasgenoemde wou nie onderhandel nie. Die gevolg was dat daar aan die einde van April en begin Mei 1845 gewapende botsings tussen die Boere aan die een kant en Griekwas en Britse troepe onder kolonel Richardson aan die ander kant by Zuurfontein en Zwartekopjes gevolg het. Groot gevegte was dit nie, en die Boere het nóg manhaftig geveg, nóg die beste daarvan afgekom. Viljoen het aan hierdie skermutselings deelgeneem.⁷

Die nuwe Kaapse goewerneur, sir Peregrine Maitland, het homself genoodsaak gevoel om in 1845 'n Resident noord van die Oranjerivier te vestig om die Napier-verdrae met Adam Kok en Mosjes in stand te hou. Die eerste Resident was kaptein William Sutton, maar hy is in Januarie 1846 deur kaptein Henry Douglas Warden opgevolg, wat te Bloemfontein gestasioneer is.⁸ Aanvanklik het dit daarna stiller gegaan, sodat Warden in April 1846 gunstig kon rapporteer oor vreedsame toestande in die Transoranje, behalwe vir "a few turbulent characters at Winburg and adjacent country." Viljoen het op daardie stadium aan die Moderrivier gewoon.⁹ In dieselfde maand het daar egter meningsverskille oor vee tussen die

-
7. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewa ..., p.74;
G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz ... pp.176-177;
M.C.E. van Schoor: Politieke Groeperinge ..., p.17;
G.E. Gory: The Rise of South Africa IV ..., pp.305-311.
Kyk verklaring van sy vrou, M.C. Viljoen, in De Volksstem, 18.2.1895.
  8. B.J. Barnard: 'n Lewensbeskrywing van Majoor Henry Douglas Warden, pp.313-316.
  9. G.H. 10/1 (Warden-Maitland, 24.4.1846), pp.289-290;
Verklaring van M.C. Viljoen in De Volksstem, 18.2.1895.
In Julie 1846 het Warden aan Maitland oor die verwikkelinge by Winburg gerapporteer dat veldkornet Jan Viljoen selfs die Boere suid van die Moderrivier gaan opkommandeer het.
Vgl. B.J. Barnard: Warden ..., p.360.

Boere en die Griekwas begin opduik. Adem Kok het hom tot die Koloniale owerheid gewend, en Warden is gelas om Jan Kock, die kommandant, in hegtenis te neem, iets wat die Boere wou probeer verhoed.

Die Resident is met 'n klein mag na Winburg, waar Kock hom na 'n skermutseling op 25 Junie 1846 om verskoning gaan vra het. Warden het egter vir veldkornette Jan Viljoen en Jan Krynauw, Jan Vermeulen, Piet en Isaac du Plooy en Adriaan Stander gevange geneem,¹⁰ en na die tronk op Colesberg gestuur, waarin hulle op 12 Julie opgeneem is.¹¹ Daar sou die ses Boere drie maande en 28 dae deurbring. Volgens oorlewering sou Jan Viljoen daar alle herderlike besoeke van die toenmalige predikant van die Nederduits Gereformeerde Gemeente van Colesberg, ds. Reid, geweier het omdat dié glo Engelsgesind was.¹²

Na die ses Boere se gevangeneeming het honderd en twaalf van hulle mede "Uitgewekene Emigranten" op drie memories aan Warden in die hinderlikste toon om hulle vrylating gepleit.¹³ Dit was tevergeefs, want die Resident wou 'n voorbeeld van hulle maak in 'n pging om verdere moeilik=

-
10. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewes ..., p.80; M.C.E. van Schoor: Politieke Groeperinge ..., p.22; G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz ..., p.178. Hiervolgens was Vermeulen die republikeine se landdros van Winburg. Volg verder B.J. Barnard: Warden, pp.359-362; en J.H. Malan: Die Opkoms van 'n Republiek ... pp.65-66. Van Schoor en Barnard noem albei vir Viljoen 'n veldkornet. Dat hy dit was is geensins onmoontlik nie, maar dit is onduidelik waar hy sy aanstelling gekry het. Kyk ook G.E. Cory: The Rise of South Africa IV ..., pp.321-322; en J.F. Midgley: The Orange River Sovereignty, p.36.
  11. G.H. 10/1 (Warden-Maitland, 21.7.1846), p.292.
  12. Almanak voor de Nederduitsch Hervormde Kerk in Afrika voor het jaar onzes Heren 1926 (S.P. Engelbrecht: Johannes Willem Viljoen), pp.153-154.
  13. G.H. 10/1 (Memorie aan Warden, 4.7.1846), p.297.

hede van die kant van die republikeine te verhoed.¹⁴
Die Kaapse Prokureur-Generaal het egter in sake vervolging voor soveel regsprobleme te staan gekom dat die Goewerneur al ses die gevangenes moes vrylaat.¹⁵
Die vrylating sonder vervolging het die soberende uitwerking wat die tronkstraf gehad het vernietig. In Colesberg het die ses gevangenes gerugte gehoor dat hulle vrygelaat is omdat die koloniale wette nie politieke oortredings buite die grense van die Kaapkolonie dek nie.¹⁶ Daarom dat hulle vrylating hernude onrus in die Winburg-distrik tot gevolg gehad het. Gerugte is versprei dat die Kaapse regering nóg die mag, nóg die wil gehad het om die aanklagte waarop Jan Viljoen en sy makkers tereggestaan het, te straf.¹⁷

-----

14. G.H. 10/1 (Warden-Maitland, 21.7.1846), p.295.
15. J.H. Malan meld in 'n voetnota op p.483 van sy Die Opkoms van 'n Republiek die bestaan van 'n legende in die noordelike Vrystaat wat steeds as waar beskou is toe hy dit in 1927 aangeteken het, naamlik dat die tronkdeure op Colesberg van self oopgegaan het en die prisoniers toe daar uitgestap het. Malan spekuleer dan daarvoor of Warden die magistraat van Colesberg sou versoek het om die tronkdeure een nag oop te laat, sodat die prisoniers moes dink 'n wonderwerk het hulle gered, want net wonderwerke kon hulle uit die Resident se hande kry. Skrywer hiervan verwerp dit, maar die bestaan van die legende dui op die indruk wat die gevangeneneming van hulle ses makkers op die gemoedere van hulle mede-republikeine gemaak het.
16. G.H. 10/1 (Warden-Maitland, 24.10.1846), p.308. Onder die Cape of Good Hope Punishment Act van 1836 kon kriminele oortredings wel gestraf word.
17. G.H. 10/1 (Warden-Maitland, 5.12.1846), p.322.

In 1847 sou sake in die Transoranje rustiger verloop. Daar was, volgens Theal,¹⁸ ongeveer tweeduisend Emigrante-families tussen die Oranje- en Vaalrivier, waarvan minstens driekwart teen die vestiging van Britse gesag oor die gebied gekant was. Tussen hierdie groep en diegene wat lojaal teenoor die Britse gesag bly staan het, was daar 'n gedurige gevoel van antagonisme wat van tyd tot tyd sou opvlam soos tydens die lojaliste se verkiesing van G.H. Meyer as landdros van Winburg. Die republikeine het Meyer spoedig van sy pos onthef, en hulle eie kandidaat, Willem Jacobsz, in sy plek gekies.¹⁹

In 1847 het twee nuwe figure die verhoog in Transoranje betree, naamlik Andries Pretorius en sir Harry Smith. Pretorius het in September oor Winburg na Grahamstad gereis as afgevaardigde van die Natalse Voortrekkers in 'n vergeefse poging om hulle griewe voor die Wnd. Goewerneur en Hoë Kommissaris, sir Henry Pottinger, te lê. Enkele Winburgers het hom vergesel. Op sy terugreis na Pottinger se weiering om 'n onderhoud aan hom toe te staan, is Pretorius oral in die Transoranje met blyke van simpatie ontvang. Die republikeine wat hom ontmoet het, het rede gehad om te glo dat ook Pretorius oortuig was van die onmoontlikheid om onder Britse bestuur te berus.²⁰ Gevoelens het hoog geloop onder hierdie republikeine omdat Pretorius met minagting deur die Britse bewindhebber behandel is. Volgens Warden het hulle gehoop dat Pretorius uit Natal sou kom om die Resident uit Bloemfontein te jaag.²¹

-----
18. G.M. Theal: History of South Africa VI (Struik, Kaapstad, 1964), p.506.

19. G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz, pp. 165-168.

20. G.S. Preller: Andries Pretorius. Lewensbeskrywing van die Voortrekker Kommandant-Generaal (Tweede Uitgawe), pp.318-332.

21. G.H. 10/2 (Warden-Southey, 10.1.1848), p.36.

Sir Harry Smith, wat op 1 Desember 1847 die nuwe Kaapse goewerneur en hoë kommissaris geword het, het die dryfveer agter dië Britse opdringing noord van die Oranjerivier geword. Hy het gehoop om die onrus aan die Koloniale noordgrens op te hef deur die uitgeweke Boere onder Britse bestuur te bring. Vroeg in 1848 is hy inderhaas die Transoranje binne. In Winburg het 'n klompie lojaliste aan hom 'n versoekskrif voorgelê met die doel om onder Britse bestuur geplaas te word. Hy het dit as die algemene begeerte van al die Emigrante beskou. Van Winburg is hy Natal, waar hy Pretorius aan die voet van die Drakensberg ontmoet het. Dit was toe Pretorius op die punt was om Natal vir goed te verlaat. Smith het hom probeer ompraat om te bly, maar kon nie daarin slaag nie. Daarop het hy aan Pretorius 'n proklamasie gewys waarvolgens "Sir Harry de gantsche Emigranteland in bezit had genomen." Hy het egter bygevoeg dat hy nie die bevoegdheid gehad het om die proklamasie toe te pas nie, tensy die meerderheid inwoners van die betrokke gebied hom daarom vra. Volgens Pretorius self het die Britse bewindhebber toe aan hom gesê: "Wel Mr. Pretorius, ... gaat na uw landgenoten en ziet aan welke zy of de meerderheid sta, en als de meerderheid zich niet onder 't Britsche gezag wilde begeven, dan zal ik u en hun ongemolesteerd laten."²² Op 3 Februarie 1848 het Smith egter die Britse Koningin se gesag oor die gebied tussen die Vaal- en Oranjerivier afgekondig. Dit was teen die wil en begeerte van die republikeine soos onder andere ook Jan Viljoen. Op 7 en 8 Februarie 1848 het Pretorius 'n byeenkoms van republikeine wat hy in Winburg belê het, bygewoon, 'n byeenkoms waarvoor Warden berig het dat "Mr. Pretorius

-----

22. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R376/52 (A.W.J. Pretorius - W.S. Hogge en C.M. Owen, Magaliesberg, 5.2.1852), pp.170-176.

and his followers are bent upon disturbing the peace of the Country ..."²³ Die eenparige gevoel van die aanwesiges was dat hulle hul nie aan Britse gesag sou onderwerp nie.²⁴ Volgens Warden is Pretorius by dieselfde geleentheid deur die Boere as kommandant-generaal gekies.²⁵ Hierdie Boere wou die gebied noord van die Oranjerivier as 'n onafhanklike staat verklaar, en het besluit "dat ingeval het Britsch Gouvernement hun dat recht wil betwisten zy hun met verenigde kragten met de wapens daar tegen zal verzitten" - aldus die lojalis Meyer.²⁶

Pretorius het altesaam vyftien byeenkomste in die gebied noord van die Vetrivier en tot in Ohrigstad gehou waarop hy die gevoelens van die Boere in verband met die voorgenome Britse anneksasie wou toets.²⁷ Al was die Boere se algemene gevoel by hierdie vergaderings "that they wish to retain the ground and will fight for it"²⁸ (en daarvan moes sir Harry Smith bewus gewees het),²⁹ het Smith tog voortgegaan om in 'n proklamasie

-----

23. G.H. 10/2 (Warden-G.H. Meijer, 21.2.1848), p.68. Al kom Jan Viljoen se naam feitlik nêrens in die dokumente voor nie, kan sonder teenspraak aangeneem word dat hy as troue Pretorius-volgeling deelgeneem het aan die bedrywighede van die Winburgse republikeine totdat sy plaas na die slag van Boomplaas gekonfiskeer is en hy die Soewereiniteit verlaat het. Waar in die Soewereiniteit hy gewoon het ken nie vasgestel word nie.
24. D.W. Krynaauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, p.173.
25. G.H. 10/2 (Warden-Southey, 24.2.1848), p.63 e.v.
26. G.H. 10/2 (Meijer-H. Smith, 17.2.1848), p.72 e.v.
27. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer ..., pp.90-91.
28. G.H. 10/2 (Verklaring van John McCabe, 14.3.1848), p.96.
29. G.H. 10/2 (Warden-Montagu, 3.3.1848), p.83.

van 8 Maart 1848 'n regeringsvorm vir die Oranjerivier-Soewereiniteit af te kondig.³⁰ Op 29 Maart het hy in 'n manifes verklaar: "I proclaim to you, that I will carry out, or die in the attempt, the provisions of the Proclamations I have framed for your exclusive benefit and by your desire ..."³¹

Jan Viljoen en sy mede-republikeine het nie die afkondiging van daardie proklamasies begeer nie, want hulle antwoord daarop aan sir Harry Smith was twee memories,³² een deur 189 en 'n tweede deur 369, waaronder Jan Viljoen, onderteken, waarin hulle hulle standpunt aan die Kaapse Goewerneur verduidelik het. In die enersluidende memories spreek hulle die begeerte uit "om vrij van alle magten en Overheerschingen te Sijn en ons Selve een regerings Vorm opgerigt hebbende en in vrede voort levenden met alle Schepselen die Sig rondom ons bevint..." Hulle verklaar voorts "het sal meer ten voordele der kolonisten en Selfs Voor de gouvernement Syn als uwe Ekselentie ons in vryheid en onafhankeljkheid lied bleiven dan om ons gedurig te agtervolgen ...", en vra dan aan Smith "om te gelijkerteid te onderzoeke wat de rede is dat er aan alle gekleurde volkstammen het Sij groot of klein vryheid gegeven is en de emiegrant met een blanke vel is alle vryheid ontseg ..." Pretorius het egter besef dat daar deur vreedsame onderhandelings met Smith niks te wen is nie, en hy het besluit om in die weg van gewapende verset op te gaan.³³ Op dieselfde

-----
30. G.M. Theal: History of South Africa VII ..., p.278.

31. G.E. Cory: The Rise of South Africa V (Struik, 1965), p.140. Die proklamasies waarna verwys word is dié van 3 Februarie en 8 Maart 1848.

32. H.C. 1/1/1. Letters received by the High Commissioner from the British Resident, 15 February 1846 - December 31, 1849: Petition addressed to Smith, 8.4.1848, p.81 et.seq.

33. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewa ..., p.91.

dag wat die bogenoemde twee memories aan sir Harry Smith gestuur is, vra die held van Bloedrivier in "Eene Algemene Oproeping" aan sy mede "Afrikaansche Boeren" om almal saam te staan om die wapens teen Britse opdringing op te neem, en herinner hy hulle aan die ou Hollandse spreekwoord: "eendrag maak mag".³⁴

Verset teen die Britse besetting van die Transoranje het eers momentum gekry nadat die Winburgse republikeine "die harde realiteit van 'n Britse magistraat (Biddulph) in hulle midde moes ervaar."³⁵ Aan die einde van April 1848 kon Warden aan Adam Kok, die Griekwaheof, skryf: "The Boers in all parts were never more quietly disposed than at present",³⁶ al was Pretorius en sy "agente" besig met wat Warden genoem het "base practices".³⁷ Boonop het Pretorius op 18 April sy kommandant-generaalskap bedank³⁸ en hom na sy plaas in die Magaliesberg teruggetrek "met ententie om stil te wonen en alle bemoeienissen op te geven".³⁹ Die rede vir hierdie skynbaar onverklaarbare stap van die dinamiese Voortrekkerleier was dat die beleid van isolasie van Andries Hendrik Potgieter in die Oorvaalse gebied blykbaar meer steun as die verset-gedagte van

-----

34. D.W. Krüger en H.S. Pretorius (reds.): Voortrekker-Argiefstukke, pp.313-315.

35. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewa ..., p.94.

36. G.H. 10/2 (Warden-Kok, 26.4.1848), p.116.

37. G.H. 10/2 (Warden-Smith, 6.5.1848), pp.140-143.

38. G.H. 10/2 (Warden-Smith, 2.6.1848), pp.154-156. Pretorius is op die Winburg-byeenkoms van 7 en 8 Februarie 1848 deur die 240 aanwesige republikeine as kommandant-generaal gekies, sien voetnoot 25.

39. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, pp.173-174.

Pretorius gehad het, en die feit dat Willem Jacobsz, die republikeinse landdros van Winburg, in daardie distrik ondermynend teen Pretorius se invloed opgetree het.⁴⁰ Onder hierdie omstandighede was Jan Viljoen en die ander Winburgse republikeine sonder 'n leier, en dit is hoogs waarskynlik dat as 'n Britse magistraat nie werklik in hulle midde geplaas is nie, sake nie op 'n wapenstryd sou uitgeloop het nie. Op 22 Mei is Thomas Lewis Biddulph in die amp van resident-magistraat en siviele kommissaris in die ou Voortrekkerdorp bevestig.⁴¹

Dit was vir Warden duidelik dat "a Magistrate at Winburg was not wanted".⁴² Die republikeine daar het twee dae na Biddulph se aanstelling 'n groot vergadering gehou waarop 'n protes teen die magistraat se teenwoordigheid opgetrek en aan hom gestuur is,⁴³ en besluit is om afgevaardigdes na Andries Pretorius te stuur om sy hulp teen die Britse opdringing in te roep.⁴⁴ Dié sou sy volgelingen in Winburg waaronder ook Viljoen nie in die steek laat nie. Hy het sy sieklike vrou vir die laaste keer gegroet en weer sy plek aan die hoof van 'n republikeinse kommando gaan inneem.⁴⁵

Hierdie verwickelinge het vir Viljoen tot versigtigheid begin stem. Hy en manne soos Adriaan Stander en

-----
40. M.C.E. van Schoor: Politieke Groeperinge ..., p.61; G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz ..., pp.191-192.

41. G.H. 10/2 (Kennisgewing van Warden, 22.5.1848), p.148.

42. G.H. 10/2 (Warden-Smith, 27.5.1848), pp.150-153.

43. G.H. 10/2 (Warden-Smith, 9.6.1848), pp.161-164.

44. G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz ..., p.193.

45. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke, p.174.

Jan Vermeulen, wat vroeër saam met hom in die tronk op Colesberg was, manne wat deur Biddulph as van die "betroubaarste ondersteuners" van die republikeinse saak in Winburg beskou is,⁴⁶ het besef dat nog 'n onsuksesvolle gewapende stryd met die Britte vir hulle niks goeds sou beteken nie. Bowendien het gerugte by hulle uitgekom dat Biddulph oor hulle navraag gedoen het, en daarom het hulle met hulle gesinne, skape en beeste hul plase verlaat en noord na die Vaalrivier begin trek.⁴⁷ Daar op die noordgrens van die Soewereiniteit het Viljoen sy familie agtergelaat en teruggekeer na Winburg om sy 'volksgenote' in hulle vryheidstryd teen die Britse opdringing te gaan help. So word hy een van die draers van daardie "ideaal van onafhanklikheid en die drang na selfstandigheid".

Die gewapende stryd teen die Britse aanwesigheid in die Transoranje is vroeg in Julie 1848 van stapel gestuur met die republikeinse verdrywing van Biddulph uit Winburg. 'n Paar dae later het Warden self naby Bloemfontein naelskraap aan gevangeneming deur die Winburgers ontkom. Op 20 Julie moes hy egter Bloemfontein aan die Winburgse kommando oorgee. Hiervandaan is die kommando, met Andries Pretorius aan die hoof, na die walle van die Oranjerivier om met sir Harry Smith te onderhandel oor hierdie rivier as grenslyn.⁴⁸

Onderhandel wou die Kaapse Goewerneur egter nie. Hy het die republikeinse optrede as gesagsuittarting beskou, en onmiddellik 'n troepemag, aan die hoof waarvan

-----

46. G.H. 10/3 (Biddulph-Southey, 5.7.1848), pp.160-164.

47. G.H. 10/3 (Biddulph-Southey, 5.7.1848), pp.160-164.

48. G.D.J. Duvenhage: Willem Hendrik Jacobsz ..., p.196;
F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer ..., p.96;
M.C.E. van Schoor: Politieke Groeperinge, pp.74-75;
G.S. Preller: Andries Pretorius, p.355.

hyself sou staan, na Colesberg gestuur. Met sy aankoms in Colesberg het die republikeine in die rigting van Bloemfontein begin terugval, en talle Winburgers het selfs die kommando verlaat. Tog het Pretorius en sy steeds troue ondersteuners, waaronder Jan Viljoen getel het,⁴⁹ op 29 Augustus 1848 by Boomplaas die Britse troepe die stryd aangesê. Daar is die Boere verslaan, en hulle het vinnig voor sir Harry Smith die wyk geneem.⁵⁰

Ook die derde poging tot gewapende teenstand teen Britse opdringing in die Transoranje-gebied het misluk. Vir Jan Viljoen het dit beteken dat hy daardie streek vaarwel toegeroep, en homself noord van die Vaalrivier gaan vestig het. Soos hierbo aangetoon is was hy buitendien van plan om die gebied te verlaat as die Britte nie in hulle opdringing gestuit kon word nie. Die konfiskasie van sy plaas, 'n lot wat hom saam met die ander troue Pretorius-ondersteuners soos Jan Krynauw, Louw Pretorius, Frederick Otto, Jan Jacobs, Philip van Coller en Adriaan Stander te beurt geval het,⁵¹ het hom waarskynlik in sy voorneme versterk. Sy gesin was reeds aan die Vaalrivier toe hy hom na die nederlaag by

-----

49. Dat Viljoen aan hierdie geveg deelgeneem het, is seker. Sy eie getuienis aan John Montgomery in "Notes of a Trip from Bloemfontein (O.F.State) to Mariko (S.A. Republic) and back" in The Friend van 11.12.1868 bevestig dit. Ook dié van sy vrou in De Volksstem van 18.2.1895. Verder ook Servaas le Roux: Baanbrekers en Jagtors van Suid-Afrika, p.76; J.P.R. Wallis (red.): The Matabele Journals of Robert Moffat I, voetnoot p.154; en S.P. Engelbrecht se artikel oor Jan Viljoen in die Almanak: N.H. Kerk, 1926, p.154. In watter hoedanigheid is egter minder seker, want die feit dat sy plaas na die slag gekonfiskeer is dui daarop dat hy een van die belangrike figure in die stryd teen die Britte gewees het.
50. W.J. Leyds: De Eerste Annexatie van de Transvaal, p.84.
51. J.F. Midgley: The Orange River Sovereignty ..., p.135; G.M. Theal: History of South Africa VII. ..., p.292. J.H. Malan verklaar in Die Opkoms van 'n Republiek ..., p.486, dat Viljoen ook voëlvry verklaar en 'n bedrag van R1 000 vir sy uitlewering beloof is, maar bevestiging kan nie daarvoor gevind word nie.

Boereplaas by hulle aangesluit, en die Vaalrivier in 'n noordwestelike rigting oorgesteek het. Hy het nou net een begeerte gehad, en dit was om weg te kom van die Engelse, ver genoeg weg sodat hulle hom in vrede kon laat. Hy het tot in Marico getrek, waar hy volgens oorlewering op 28 Oktober 1848 aangekom het. "Toen mijn man het achterosjuk neergooide zeide hij: "Het is nu ver genoeg, en toen gaf hij deze plaats den naam Vergenoeg",⁵² die naam wat dit tot vandag toe dra.

'n Interessante naskrif tot Jan Viljoen se lotgevalle in die Oranjerivier-Soewereiniteit is 'n brief waarin sy vrou in Oktober 1854 haar lot as volg by Marthinus Wessel Pretorius bekla het:⁵³ "Myn Heer gy weet zelve dat ik eene Vrouw ben die alreets veel in dit land geleeden heeft, niet alleen zo lang als myne man in deze moeilyke post ben⁵⁴ maar ook alreets te vooren, Welke van de vrouwen heeft meer verdriet en bekommernis geleeden toen de mans in de tronk waren dan ik zo is myne beede en verzoek aan U Ed terwyl gy alles nu in Uwe handen heb om myner te gedinken, yk wilde gaarne niet minder weezen dan juforouw Stander. Zy heeft 50 ponden sterling gekregen ik vraagt de myne ook ..."
Die jong kommandant-generaal het gunstig gereageer op hierdie versoek van die vrou van een van sy vader se trouste ondersteuners, wat, soos in die volgende hoofstukke sal blyk, ook een van sy trouste ondersteuners sou word. Daarom het Maria Viljoen 'n paar maande later

52. Herinnering van M.C. Viljoen in Het Volkstem, 18.2.1895.

Ook volgens Viljoen se eie getuienis aan John Montgomery: "Notes of a Trip from Bloemfontein (O.F. State) to Mariko (S.A. Republic) and back", in The Friend, 11.12.1868. Volg ook: A 787 (Preller) no. 213 lêer 148 (Getuienis van P.H. Viljoen), p. 295 e.v.; en Servaas le Roux: Baanbrekers en Jagters ..., p.76.

53. SS 6 R705/54: M.C. Viljoen-M.W. Pretorius, 18.10.1854, p.269.

54. Jan Viljoen se "moeilyke post" was op daardie stadium dié van veldkornet.

deur haar man haar hartelike dank vir die geld wat hy
aan haar gestuur het aan die jonger Pretorius oorgedra.⁵⁵
Hoeveel dit was weet ons nie.

Jan Viljoen se vyfjarige verblyf in die gebied tussen die
Oranje- en die Vaalrivier het uit die aard van die
saak 'n blywende uitwerking op hom gehad. Daar is wel
bitter min oor hom uit hierdie tydperk bekend, maar ge-
volgtrekkings kan maklik gemaak word. Viljoen het in
hierdie tydperk 'n hekel in Britse bestuur en 'n gevoel
van wantroue teenoor Britse amptenare opgebou. Veral
die drie maande wat hy op 34-jarige leeftyd in die
tronk op Colesberg deurgebring het, moes vir hom 'n
skok gewees het. Ook het hy as gevolg van die kon-
fiskasie van sy plaas boonop 'n finansiële verlies gely.

Jan Viljoen het uit die Britse Oranjerivier-Soewereini-
teit na Marico verhuis. Hy het ver getrek, oor en verby
die Moloporivier tot noord van die huidige dorpe
Mafeking en Lichtenburg. Sy plaas Vergenoeg is geleë
na aan en ten weste van die Klein Maricorivier wat
noordwaarts in die Groot Maricorivier inloop en hul
waters nog verder noord in die Limpoporivier stort.
Marico was ver ten noordweste van Potchefstroom maar
nader aan die huidige Rustenburg. Ten ooste daarvan
 lê die heuwels van Swartruggens.

Marico sou teen 1849 die Blanke bewoningsentrum wees
wat die verste na die noordweste uitgestrek het. Dit
was 'n oop wêreld met enkele Swart stamme na die weste

-----
55. SS 7 R852/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius,
27.6.1855, p.671. Hoeveel geld Pretorius aan
mev. Viljoen gestuur het, kon nie vasgestel word
nie. Die geld was waarskynlik deel van die
R10 000 kompensasiëgeld wat deur sir George Clerk
tydens die Britse ontruiming van die Oranjerivier-
Soewereiniteit beskikbaar gestel is vir verliese
van Boomplaas. R2 774 daarvan is in September
1854 deur die Vrystaatse Volksraad aan M.W. Pre-
torius aangebied. Volg hieroor F.A. van Jaars-
veld: Die Eenheidstrewes ..., pp.149-150.

en noordwaarts van Vergenoeg. Hulle was onder andere Moilo se Bahocroetsie en noordwes daarvan die Bakwena van Sechele by Kolobeng waar Livingstone 'n sending=stasie gehad het. In die nabyheid van Marico het Moselekatse tot 1837 sy hoofkwartier by Mosega noord van Vergenoeg gehad. Suid van Vergenoeg was die "Zendeling=post" geleë, die verlate woonplek van die sendelinge wat in die dertigerjare onder die Matabele gearbei het. In 1849 het die Volksraad aan Viljoen opdrag gegee om te sorg dat die geboue daar nie verniel word nie, want "die plaats zal moete blyfe tot publieke eindens (eien=dom)."⁵⁶

Neem ons die Oorvaalse Voortrekkerrepubliek teen 1849 in oënskou was die Blanke bewoningsentra oor 'n geweldige gebied uitgestrek. Vanuit die eerste "kolonie" Potchefstroom (trouens ook die eerste distrik) het die Blanke uitbreiding weswaarts langs die Vaalrivier in die rigting van Schoonspruit en Makwassiespruit geskied. Teen 1850 het Blankes al ver onder aan die Vaalrivier gewoon.⁵⁷ Marico was inbegrepe by die 1840-grens=bepaling van die Voortrekkers waarin die wesgrens omskryf is as "streckende vanaf Buffelskop noordwes tot aan die Dorsland, en van daar na die Maloporivier 'en van daar tot aan de onder syde van de Zoutpant aan Vaalrivier ... en verder soo ver als de kapetyns dit aan den Commandant ... A.H. Potgieter afgegeven heef voor het allegemeen'."⁵⁸ Dit was 'n vae westelike grenslyn, maar wat vasstaan is dat Potgieter ná die nederlaag van Moselekatse by Mosega en Kapaïn in 1837 die Oorvaalse land tot Voortrekker=

-----
56. J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.):
Notule van die Volksraad van die Suid-Afrikaanse
Republiek I (Notule, Volksraadsitting, Derde=
poort, 23.5.1849, art. 6), p.100. Na hierdie
publikasiereeks sal voortaan in voetnote verwys word
as Notule I (ens.)

57. F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn,
p.171.

58. F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn,
p.170.

gebied verklaar het tot sover die "lem" van Moselekatse regeer het. Die westelike dele het oongelê, want die Tswanastamme het uit vrees vir die Matebele die "kant van Dorsland" of die oostelike rant van die Kalahariwoestyn ingetrek. Dit sou tien jaar neem voordat dié leë ruimte deur Blankes beset is. Viljoen en die Soewereiniteitsverlaters het dus na geproklameerde Voortrekkergebied getrek.

Afgesien van Marico was die Trekkers teen 1849 wyd versprei in Wes-Transvaal. In ander dele van Transvaal was daar groot groepe aanwesig in Ohrigstad-Lydenburg in die ooste, Zoutpansberg in die noorde en Rustenburg-Magaliesberg in Sentraal-Transvaal. Aangesien Rustenburg nog geen distrik was nie, het daar die omgewing saam met Marico geressorteer onder Potchefstroom as landdros- en kommandantsdistrik. In die beginjare was dit die naaste kerkplaas en mark. In 1851 het Rustenburg 'n aparte landdrosdistrik geword. Toe Marico onder hierdie nader geleë dorp geplaas is, het die inwoners egter, soos ons nog sal sien, besware aangeteken.

Wat die nuwe bewoningsentrum Marico betref: dit was 'n aantreklike, oop wêreld veral vir beesboere, met uitgestrekte grasvlaktes afgewissel deur kliprantjies, bosryke klowe, helder fonteine en vrugbare valleie.⁵⁹ Volgens ds. F. Lion Cachet wat teen 1881 daarvoor gerapporteer het, was Marico 'n aantreklike wêreld - die "tuin" van Transvaal waarin allerlei graansoorte verbou kon word, en vrugte weelderig groei: lemoene, piesangs en druiwe en tropiese produkte soos koffie en suiker kon glo daar geplant word,⁶⁰ miskien 'n ietwat idealistiese en oordrewe voorstelling van sake. Die

-----
59. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, p.17.

60. F. Lion Cachet: De Worstelstrijd der Transvalers Aan Het Volk van Nederland Verhaald, p.384.

landstreek noord van Marico was boswêreld, maar ook weswaarts lê uitgestrekte grasvlaktes wat vry was van die gevreesde tsetsevlieg, hoewel taamlik droog met slegs enkele dolomietfonteine, bekend as "oë", wat deurslaggewend was vir die voortbestaan van mens en dier.

Die naam Marico het 'n interessante oorsprong. Dit was oorspronklik "Madigo", 'n Tswanawoord wat beteken "daar is bloed". Die twee noordwaartsvloeiende riviere, die Klein- en Groot Marico, is na dié naam vernoem. Baie eeue voor die koms van die Blankes is die gebied deur Tswanastamme bewoon soos onder andere die Barolong, die Bakgatla en die Bahoeroetsie. Hulle het volgens oorlewering telkens onder mekaar geveg. Die grootste bloedbad het egter gevolg op die indringing van die Matebele van Moselekatse wat hoofkwartiere by Mosega en Kapaïn gebou, en wat die Tswanastamme op groot skaal geterroriseer en uitgemoor het. Baie bloed het in daardie gevegte gevloei. Volgens oorlewering het dit die waters van die Klein- en Groot Maricorivier rooi gekleur, en vandaar die naam "Madigo" - daar is bloed. Die intrekende Boere het orals tekens van 'n vroeëre digte bevolking in die vorm van ou murasies aangetref⁶¹ - vandaar die naam van 'n Boereplaas ten noordweste van Viljoen se "Vergenoeg", naamlik "Kafferskraal". As gevolg van die Difaqane en Moselekatse se optrede was die Maricogebied feitlik ontvolk. Verder wes was Moilo van die Bahoeroetsie se kraal, en noordwes daarvan die Bakwena van Sechele.

Viljoen was wel 'n vroeë intrekker in die wêreld van Marico, maar voor hom het Daniël van Vuuren hom reeds gevestig op die plaas Wilgeboomspruit. Saam met Viljoen is twee ander Trekkers die Maricovallei binne, naamlik

-----
61. F.J. Potgieter: Die vestiging van die Blanke in Transvaal (1837-1886) met spesiale verwysing na die verhouding tussen die mens en die omgewing, pp.15-16.

Ockert Oosthuizen en Hans Terblanche, wat hulle plase respektiewelik Klaarstroom en Uitvlucht genoem het,⁶² beide aangrensende aan Vergenoeg. Twee plase wat ten suide van Uitvlucht en ten noorde van Vergenoeg geleë was, was Weltevreden en De Rust. Dit is interessant dat die plaasname Vergenoeg (weg van die Engelse), Uitvlucht (uit die Soewereiniteit), De Rust (waar tot rus gekom is) en Weltevreden (na die uit-tog) verband hou met die historiese trek uit die Britse gebied na die vrye oorde in die Transvaalse noorde. Die ander plase in die omgewing van Vergenoeg soos Kalkfontein, Wolwekoppies, Kareespruit en Doornhoek het hulle name van plaaslike kenmerke gekry.

Marico is nie aangelê as gevolg van 'n bewuste westertse uitbreiding deur die Transvaalse Voortrekkers vanuit die toe reeds bewoonde Rustenburggebied nie;⁶³ van die eerste inwoners het direk na die Slag van Boomplaas hulle uit die Soewereiniteit noordwaarts daarheen begewe. In November 1848 lees ons dat P.M. Bester aan Richard Southey, wat sake in die Soewereiniteit ná Boomplaas weer in orde moes bring, geskryf het dat al die verslane Boere van die Soewereiniteit na Marico sal trek wat reeds wit was van die watente.⁶⁴ Die Vaalrivier het dus die funksie van 'n veiligheidsklep vervul soos deur Engelse tydgenote beweer is.⁶⁵ Dit word bevestig deur die verslane genl. A.W.J. Pretorius wat in 1849 opgemerk het: "Den menschen trekken

-----
62. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, pp.18-19; M.C. Viljoen in De Volksstem, 18.2.1895.

63. Soos A.N. Pelzer beweer in sy Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek, Deel I. Wordingsjare, p.138.

64. Brief van Bester aan Southey, 17.11.1848 soos aangehaal in J.F. Midgley: The Orange River Sovereignty, p.153.

65. R.G. Cumming: Five Years of a Hunter's Life in the Far Interior of South Africa, pp.218-219: "(Since Boomplaas) the Boers had been flocking in about Mosega in great numbers ..."

alle door den Vaal (?) revier maar mees na Marieko."⁶⁶
Hoewel Soewereiniteitsboere hulle daar gevestig het is vir ons onbekend. Dit is egter 'n feit dat die Maricogebied vinnig deur die Trekkers bevolk is, want aan die einde van 1849 het ds. Andrew Murray jr. wat die Oorvaalse gebied vanuit die Soewereiniteit besoek het, in Swartruggens ten ooste van Vergenoeg kerk gehou "ten behoeve van het groote getal inwoners van de landstreek de Morikwa, eene rivier welke oevers zeer digt bevolkt zijn."⁶⁷ Dit het dus byna tien jaar geduur voordat die gebied wat in Oktober 1840 deur die Voortrekkers opgeëis is met die reeds aangehaalde proklamering van die westelike grens van die Oorvaalse Republiek, deur hulle betrek kon word,⁶⁸ danksy die Slag van Boomplaas.

Dit is nie bekend waarom die uitgeweke Soewereiniteits-Afrikaners juis die Maricogebied as hulle nuwe tuiste verkies het nie. Miskien was hulle as gevolg van Transvaalse kontakte bewus daarvan dat dié landstreek oop gelê het; moontlik kon hulle dit van jagers verneem het of deur eie jagervaring daarvan bewus gewees het. Nietemin Marico was 'n nuwe bevolkingsentrum in die Oorvaalse Republiek en Jan Viljoen sou daar aansien en bekendheid verwerf.

Op die kaart wat Jeppe in 1899 van die Suid-Afrikaanse Republiek geteken het, word die plase met hulle name en nommers in die Maricogebied aangedui. Daar word twee plase met die naam "Vergenoeg" vermeld, naamlik nr. 3 en suid daarvan nr. 46. Volgens die nommer is laasgenoemde later geregistreer. Ons kan aanneem dat

-----
66. H.S. Pretorius, D.W. Krüger en C. Beyers (reds.): Voortrekker-Argiefstukke 1829-1849, p.257.

67. Aangehaal in C. Spoelstra: Het Kerkelijk en Godsdienstig leven der Boeren, p.87.

68. H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.100.

Jan Viljoen se plaas, Vergenoeg nr. 3, een van die eerstes in die Maricogebied was. Die oorspronklike plase moes meer as 3 000 morg groot gewees het. Dit is later afgedeel en van daar dat daar twee "Vergenoegs" ontstaan het. Volgens die reisiger Andrew A. Anderson was daar kort na die Slag van Boomplaas slegs vyf Boere in Marico wat al die grond besit het en in plase tussen hulle verdeel het, "and some of these farms contained 60 000 acres or 30 000 morgen."⁶⁹ Vir die waarheid hiervan kan nie ingestaan word nie. Mens kan egter aanneem dat die eerste plaasbesitters groot gronde tot hulle beskikking gehad het. Hoe groot Vergenoeg was, weet ons nie. Viljoen het later daarvan as 'n "lapje" grond gepraat.

Dit is die omstandighede waaronder Jan Viljoen hom in 1848 op Vergenoeg in die Oorvaalse Republiek gevestig het, en waar hy sy woonhuis, buitegeboue, kraal en koringmeule opgebou het.

---

69. A.A. Anderson: Twenty-five Years in a Waggon. Sport and Travel in South Africa (New Edition, 1888), p.277.

HOOFSTUK 3

Bekende maar eiesinnige veldkornet van wyk Marico

Die nuwe intrekkers in Marico se wêreld het die regering van die Trekkerrepubliek ten noorde van die Vaalrivier genoop om die distrik Potchefstroom noordweswaarts uit te brei sodat dit die nuwe "wyk" Marico kon insluit. Wyk Marico het dus onder die landdros- en kommandantsdistrik Potchefstroom geressorteer. Dit spreek vanself dat die land uitgestrek en die afstande tussen die bewoningsentra groot was, veral as ons daaraan dink dat die kommunikasie-middele uit die ryperd, die kar en die ossewa bestaan het. Die onderdele kon nie sonder samehang bestaan nie. Saambestaan en organisasie was nodig om die verband tussen die mense in die verafgeleë distrikte te behou. Daar sou anders van geen staat sprake wees nie, maar van onafhanklike nedersettings.

Hoe is die verband tussen die verspreide mense behou? Ons het in die pioniersjare te doen gehad met 'n agrariese patriargale Boeresamelewing, met mense wat wel 'n staatsverband begeer het, al sou dié dan ook van oop en losse aard wees - anders sou die Groot Trek en oú verenigde "Maatschappy" 'n bespotting wees. Die Oorvaalse Trekkersrepubliek was, soos gemeld, uitgestrek. Dit het aanvanklik uit lossamehangende nedersettingsgebiede bestaan soos teen 1849 Potchefstroom, Marico (Wes-Transvaal), Rustenburg (Sentraal-Transvaal), Zoutpansberg (Noord-Transvaal), Ohrigstad-Lydenburg (Oos-Transvaal), Zuikerboschrand en Magaliesberg (Suid-Transvaal). Die nedersettings het onder plaaslike leiers (patriarge) gestaan wat die verantwoordelikheid en die veiligheid teen Swart bedreigings op hulle geneem het en wat moes sorg dat die mense nie te ver uitmekaar woon nie. Die Oorvaalse landstreek was die opgaardam waarin van tyd tot tyd groepe Voortrekkers ingespoel het. Teen 1849 het die kern van die

-31-

Potgieteraanhangers in Zoutpansberg gewoon, die kern van die Natalse uitgeweke Voortrekkers ná die Britse anneksasie in 1842 in Ohrigstad-Lydenburg, en die kern van die Pretoriusvolgelingen van ná Boomplaas in Wes-, Sentraal- en Suid-Transvaal. Die nedersettings het politieke verskille meegebring wat deur hulle leiers geformuleer is. Dit was moeilik om dié "politieke" streke onmiddellik onder 'n sentrale gesag te verenig, want die plaaslike belange en lewensidees was te uiteenlopend.

Tog was daar 'n gemeenskaplike faktor wat die verspreide groepe mense, hoe die leiers ookal van mekaar op politieke terrein verskil het, aaneengebind het, en dit was hulle militêre organisasie wat direk gekoppel was aan die landsadministrasie. Trouens die basis in die hele Groot Trek het op die kommandostelsel, 'n agraries-patriargale militêre stelsel berus - ter wille van die veiligheid - en dié sou die staat in moeilike pioniersjare aaneenbind. Die kommandostelsel was nie net 'n militêre organisme nie, maar ook 'n siviele of burgerlikadministratiewe stelsel waarvolgens die offisiere funksies verrig het wat normaalweg deur 'n groot aantal staatsamptenare uitgevoer sou moes gewees het. Daar was gebrek aan bevoegde amptenare en geld om hulle te betaal en om dus 'n vlotte landsadministrasie aan die gang te hou. Die offisiere van die kommandostelsel sou in hierdie behoefte moes voorsien en take wat nodig was om kohesie in die liggaam van verspreide Boere te bring, teen feitlik geen vergoeding uitvoer.

Dit is bekend dat aan die hoof van die kommandostelsel die hoofkommandant (Potgieter die eerste in Transvaal) of kommandant-generaal was. Hy het die hele land gedien en militêr gelei. Die land is reë vanaf die begin verdeel in distrikte waarvoor kommandante aangestel is en 'n burgerlike amptenaar, die landdros, wat sowel geregtelike as administratiewe (soms militêre)

funksies moes vervul. Die distrikte is in wyke of "veldkornetskappe" verdeel waarin veldkornette as militêre offisiere gedien het en wat onder die kommandante van die betrokke distrikte geressorteer het. Hulle moes lyste van "hulle" dienspligtige burgers tussen 16 en 60 jaar oud hou en deur middel van kommandeerbriefies wanneer nood dit vereis het die dienspligtiges tot militêre diens oproep. Die veldkornette het nie net 'n rol as militêre offisier gespeel nie, maar ook as burgerlike amptenaar en geregsdienaar wat die funksie van polisieman én vrederegter ingesluit het. Hulle was van die nuttigste amptenare in die Voortrekkerrepubliek, die manne wat in die pioniers tydperk die staat aanmekaar gehou en die bevolking onderling, maar ook met die owerheid verbind het.¹

Die offisiere in die kommandostelsel is nie van owerheidsweë genomineer nie, maar deur die burgers in 'n wyk of distrik self gekies, wat beteken het dat die stelsel van plaaslike bestuur uiters demokraties was. 'n Veldkornet is slegs verkies as sy burgers vertroue in hom getoon het, met ander woorde hy moes 'n leidende figuur wees wat respek by sy medeburgers kon afdwing. Die feit dat Jan Viljoen gou na sy vestiging in die nuwe Oorvaalse nedersettingsgebied, Marico, die amp van veldkornet beklee het, toon dat hy 'n leiersfiguur was. Sy rol in die Soewereiniteit en sy verset teen die Engelse, sy gevangesetting in die tronk op Colesberg, sy deursettingsvermoë en vaste oortuiging om nie onder Britse bewind te lewe nie, en sy persoonlikheid as "kwaai" man wat 'n sterk standpunt kon inneem, soos nog sal blyk, het sy medeburgers in Marico tot die oortuiging gebring dat hy 'n leier is. Op hom sou hulle kon staatmaak. Hy sou hulle

-----
1. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Suid-Afrikaanse Republiek tot 1870. (Voortaan aangehaal as Die Veldkornet).

plaaslike belange - militêr en administratief - kon behartig. Daarby het Viljoen, soos gesien, oor die vermoë beskik om te skrywe. Hy kon briewe aan die owerheid rig en die belange van sy mede-burgers op papier formuleer, wat nie van al die Boere in die Oorvaalse land gesê kon word nie.² Sy handskrif was leesbaar. Sy briewe skitter soos diamante in die vroeë Transvaalse geskiedenis, onderteken "J.W. Viljoen".

Wanneer presies Jan Viljoen tot veldkornet van Marico verkies is, kon nie vasgestel word nie. Volgens sy vrou het Potgieter hom in 1849 tot dié amp benoem.

Minder as 'n jaar ná sy vestiging in Marico word daar in Mei 1849 op die Volksbyeenkoms van Derdepoort gepraat van "den Veldkornet J. Viljoen" van die wyk "Klyn Marico".³ In 1850 word vermeld dat Jan Viljoen as veldkornet van Marico herkies is.⁴

Bo hom is by dieselfde geleentheid as kommandant gekies Adriaan Stander, wat saam met Viljoen deur die Britte in die tronk op Colesberg aangehou is, 'n man wie se naam later in die naam Standerton verewig is. Daar is reeds gesê dat offisiere deur middel van stemlyste deur die burgers van 'n wyk tot hulle ampte gekies is.⁵ Die feit dat Jan Viljoen in hierdie amp deur sy medeburgers aangewys is, spreek van die gewildheid wat hy in die wêreld van Marico geniet het. As veldkornet het hy diens moes lewer onder die distrik Potchefstroom.

-----

2. A.N. Pelzer: Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.30;
G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.76.
3. M.C. Viljoen in De Volksstem, 18.2.1895; J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius (reds.): Notule I, p.100.
4. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R207/50: Onondertekende brief aan H.S. Lombardt, 15.4.1850, p.23.
5. Volg die veldkornetsinstruksies van 1858, art. 1, in J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.587.

Viljoen het as veldkornet uitgebreide en omvangryke take gehad wat veelsydige optrede vereis het. Sy hoofzaak, soos dié van die ander veldkornette, was volgens die instruksies van 1858 om "nagawkeurig te letten op de rust en goede orde in de respective afdeelingen", en om nie te "gedogen dat dezelve door iemand der inwoners gestoord worde."⁶ Dit het nie net beteken dat hy die rol van polisieman in sy wyk moes vul nie - want in daardie dae was daar nog nie so iets soos 'n polisiemag in die Oorvaalse Republiek nie en die veldkornet moes in die leemte voorsien - maar dit het ook veral voor die jaar 1857 toe die Uitvoerende Raad in die lewe geroep is beteken dat die veldkornet die landdroste en kommandante bygestaan het as uitvoerende amptenare.⁷

In 'n tweede taak deur die veldkornetsinstruksies van 1858 ampshalwe aan Jan Viljoen opgedra, kom hierdie uitvoerende plig ook duidelik na vore. Artikel 4 het naamlik daarvoor voorsiening gemaak dat "allen wetten, placaten, ordonnantien en andere voorschriften, door, of van wege de hooge autoriteiten uitgevaardigd, worden door de Veldcornetten aan de inwoners bekend gemaakt, door byeenroeping der inwoners in hunne respective wyken." Terselfdertyd is daar ook aan die veldkornette opgedra om te waak "dat dezelve stipt worden opgevolgd; door voorbeeld en vermaning, tracht de Veldcornet de nakoming te bevorderen, en van de overtreding geeft hy onverwyld kennis aan den Staats Procureur, en in de distrikten in welke in de betrekking nog geene voorziening is gemaakt, aan den landdrost."⁸

-----

6. J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.587.

7. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.207.

8. J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.587.

Jan Viljoen moes dus in die verafgeleë wyk Marico die Volksraadsbesluite aan sy mede-burgers bekend maak, hy moes toesien dat dit uitgevoer word, en in hierdie verband moes hy persoonlik die voorbeeld stel. Soos 'n vader oor sy kinders moes hy oor die inwoners van sy wyk die wet en orde handhaaf. Dit het hy vir meer as 10 jaar lank eers as veldkornet en daarna as kommandant gedoen. Dat alles nie altyd voor die wind gegaan het nie, was te verwagte, want die vroeë Transvalers was indiwidualiste en in sommige gevalle oordrewe indiwidualiste wat nie sommer die gesag van ander oor hulle wou aanvaar nie.⁹ By hulle was die gevoel: "Ek is baas op my eie plaas, en niemand het iets te sê oor wat ek hier doen nie." In sy kontak met sulke indiwidue sou Viljoen, soos uit die volgende bladsye sal blyk, soms lelik moes rondtrap om die rus, vrede en orde onder sy mense te bewaar. Maar hy was self 'n uitgesproke indiwidualis.

Wat betref sy taak om die wette en voorskrifte van die Volksraad aan die inwoners van sy wyk bekend te maak, het Jan Viljoen gedien as skakel tussen sy mense en die regering. So het hy op oproep van M.W. Pretorius in Desember 1855 die ontwerp-grondwet aan sy wykslede voorgelê en die bepalinge vir hulle uitgelê. Daarna het hy aan Pretorius geskryf: "Wat myne onderhoorige aanbetreft met de nuwe wetontwerp zyn volkome te vreed en als een paar Artikelen" welke hy nog aan Pretorius sou meedeel.¹⁰ In Oktober 1858 staan daar in die notule van 'n krygsraadsvergadering in Marico waarvan Viljoen as veldkornet die voorsitter was, dat "de Volksraadsbesluit van 14 tot 23 September 1858 voorgelezen" is.¹¹ Viljoen het die Volksraadsnotules

-
9. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.71.
10. SS11 R957/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 4.1.1856, p.1.
11. SS 22 R2389/58: Notule Krygsraad, Marico, 25.10.1858, art. 1, p.35.

waarskynlik afgelees uit die Staatskoerante waarin dit meestal gepubliseer is.¹² Die Volksraad het die Viljoen die bogenoemde Volksraadsbesluite weer "aan myn publiek bekend gemaak". Oor die algemeen was daar nie besware nie, behalwe teen die besluit van die Volksraad "dat eene plaats in eigendom aan elken burger, zonder onderscheid, zal gegeven worden, voor welke eigendomsplaatsen de bezitters eene jaarlyksche somma van een pond sterling, ter bescherming van de zelve en tot instandhouding van Kerk en Staat, zal moeten betaald worden." Met Jan Viljoen as hulle segsman het die Maricoaners eenparig gevoel dat daardie artikel gewysig moet word. Hulle wat heeltamal ge-willig om 'n jaarlikse belasting vir die instandhouding van die kerk en die staat te betaal, maar het gevoel om eerder persoonlike as eiendomsbelasting te betaal en dat eiendomsplase onbelas moes bly.¹³ Oor hulle eiendom wou hulle self baas wees. Viljoen was nie altyd heeltamal nougeset in die uitvoering van hierdie plig nie, want in Januarie 1851 is hy deur twee van sy wykslede, A.A. Bender en J.N. Terblanche by die Volksraad aangekla "dat hy geene bekendmakinge van die Raad of eenig document bekend maakt." Die Volksraad het die saak na die landdros van Potchefstroom vir ondersoek verwys,¹⁴ maar ongelukkig soos in so baie gevalle is die dokumente so onvolledig dat geen verdere lig op hierdie saak gewerp kan word nie. Dit is moontlik dat Viljoen op 'n jagtog was, want hy was by uitstek 'n jagter.

-----
12. ZAR Staatskoerant, 8.10.1858.

13. SS 22 R2426/58: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.11.1858. Die Volksraadsbesluit, art. 28, is aangehaal uit J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.199.

14. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Blandsrivier, 15.1.1851, art. 20), p.7.

Soos wat die betekenis van die ampstitel "veldkornet" aandui,¹⁵ het Viljoen in sy dienstydsperk in hierdie pos verskeie militêre verpligtinge gehad. Met die oog op doeltreffende uitvoering van hierdie pligte het daar van tyd tot tyd soos wat die burgers steeds verder verskuif het, wyksafbakening plaasgevind. In Junie 1857 is daar in Marico onder voorsitterskap van kmdt.-genl. T.F. Dreyer, 'n man met wie Viljoen soos aanstons sal blyk nie kon klaarkom nie, tot so 'n afbakening oorgegaan. Viljoen se wyk sou van toe af bekend staan as Klein Marico, met grense so vaagweg aangedui dat slegs daardie wesgrenspioniere wat hulle wêreld geken het, sou weet in wie se wyk hulle hul bevind. Volgens die notule van die byeenkoms waarop die afbakening gedoen is, was die grense naamlik "genomen van marico tusschen de plaatsen van den bürger T. van Stade en de bürger N. Smith den ront bergen tot na Kleyn maricoos poort ... en vervolgens aan het oosten tot de plaats van den bürger J.L. Erasmus op de hoge velt en de rant van swartruggens tot santrivier en het afloop toe laan (?) en vervolgens aan de zūyt zyde van genoemde ront bergen tot malopo allen plaatsen behoren aan de afdeling van den velt-cornet Veljoen."¹⁶ Binne die wyk is die veldkornet gewoonlik bygestaan deur 'n assistent-veldkornet. Tydens Viljoen se ampstermyn in Marico is dié pos aanvanklik gevul deur J.J. Buis,¹⁷ en later tot met

-
15. Oor die betekenis van die woord veldkornet volg F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, pp.193-195.
  16. SS 16 R1602/57: Byeenkoms, Marico, 19.6.1857, art. 1, pp.167-168.
  17. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R207/50, Ononderstekende brief aan H.S. Lombardt, 15.4.1850, p.23.

Viljoen se bedanking as veldkornet deur D.L. (Daantjie) Botha.¹⁸

In hoofstukke 7 en 8 wat handel oor Viljoen se kontak met die Tswana-stamme in die onmiddellike omgewing van Marico sal dit duidelik word dat Viljoen 'n beleid van vreedsame naasbestaan met die Swartes probeer uitvoer het. Daarom het hy as krygsoffisier ook nooit aan 'n veldtog teen vyandige stamme deelgeneem nie. Toestande op die wesgrens het egter soms aan 'n staat van openlike vyandigheid gegrens, en hierdie omstandighede het veroorsaak dat Viljoen ook nooit op 'n veldtog teen vyande van die Suid-Afrikaanse Republiek in ander dele van die land kon gaan nie. Dit wil nie sê dat Viljoen nie bereid was om op sulke veldtogte te dien nie - inteendeel, in 1854 was hy met 40 man op pad om sy kommandant-generaal, F.G.J. Kruger, teen die strydlustige Makapan te gaan bystaan, toe hy weens die gespanne toestande in Marico moes omdraai huis toe.¹⁹ Tydens die Basoeto-oorlog in die Oranje-Vrystaat in 1858 is Viljoen deur die staatsekretaris, Moll, gelas om "uwe onderhorigen aan te zeggen zich in gereedheid te houden om by de eerste oproeping gereed te zyn. En als zy iets te ploegen hebben, het dadelyk te verrichten." Die rede was natuurlik dat "de ingezetenen van den Vrystaat in eenen gevaarvollen toestand door de Kaffers gebragt zyn ... en een brief van den Heer Boshoff, door onzen President ontvangen, smekende om hulp."²⁰ By hierdie geleentheid

-
18. Sy naamtekening verskyn onder aan talle briewe en memories, onder andere SS 15 R1430/57: J.W. Viljoen, D.L. Botha en 37 ander - M.W. Pretorius, Marico, 30.3.1857, p.224 en in krygsraadsnotules soos in SS 22 R2389/58: Notule Krygsraadsvergadering, Vergenoeg, Marico, 25.10.1858, p.35 e.v.
  19. SS 7 R729/54: J.W. Viljoen-F.G.J. Kruger, Klein Marico, 26.11.1854, p.340.
  20. SS 22 R2523a/58 brief 68: C. Moll-J.W. Viljoen en J.H. Potgieter, 16.4.1858, p.385.

was optrede van die Transvalers se kant om hulle susterrepubliek te help egter nie verpligtend nie. Vrywilligers is gevra wat hier nie ter sake is nie.

Die veldkornet se taak as krygsoffisier het veel meer behels as net bloot om as aanvoerder op kommando's op te tree. Hy het ook die verantwoordelikheid gehad om lood en kruit aan die burgers in sy wyk te verkoop, sodat sy huis die "kruitmagasyn van sy omgewing" genoem kan word.²¹ Jan Viljoen het dit gewoonlik vir sy burgers in groot hoeveelhede verkry vanaf die Magasynmeester van Potchefstroom. In Maart 1859 ontvang hy byvoorbeeld 300 pond kruit en 600 pond lood met opdrag om "bij de uitverkoop aan de Burgers de namen van hen en de quantiteiten opteekenen."²²

Ongelukkig kon sodanige optekening nie teruggevind word nie, want dit sou lig werp op die aktiwiteite van die burgers in Marico. Ammunisie in daardie dae is naamlik, soos duidelik uit hoofstuk 10 sal blyk, meer vir jag as vir verdedigingsdoeleindes gebruik.

'n Verdere plig van die veldkornet in sy hoedanigheid as krygsoffisier was om daardie burgers wat nie aan oproepe om krygsdiens voldoen het nie, met 'n boete van tussen 5 en 40 Rds. te straf.²³ Al was volgens Viljoen die betaling van sulke boetes die enigste positiewe bydrae wat sulke burgers aan die staat kon lewer,²⁴ het hy nie sommer blindelings boetes opgelê nie. So byvoorbeeld is hy op 'n krygsraadsvergadering in Marico in Junie 1857 verplig om van sy burgers tot

---

21. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.229.

22. SS 25 R2678/59: A.F. Schubart, Magasynmeester - Rekening aan J.W. Viljoen, Potchefstroom, 25.3.1859, p.91.

23. Artikel 55 van die veldkornetsinstruksies van 1858 in J.H. Breytenbach (red.): Notule III, pp.593-594.

24. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.242.

die betaling van sodanige boetegeld aan te skryf,²⁵ maar 'n maand later skryf hy aan kndt.-genl. T.F. Dreyer "wat de boete aangaat is ik niets van mening om de menschen meer boete te laten betalen, om rede dat onse zaken slegts geeyndig heeft."²⁶ Welke sake so ongunstig afgeloop het, word ongelukkig nêrens vermeld nie.

As veldkornet sou Viljoen nie slegs die reg van boete-oplegging in militêre sake hê nie, maar ook in siviele sake. Die veldkornet het naamlik ook 'n rol in die regsbediening gespeel en wel as 'n soort vrede-regter wat burgerlike sake kon bylê. Hy moes oor die algemeen probeer om "alle private geschillen" tussen die inwoners van sy wyk by te lê en kon vir die doel die twee of meer strydende partye voor hom bymekaar kry.²⁷ By wederregtelike indiënsneming van Swartes, by verkoping van "sterken drank" aan hulle en by skuldigbevinding aan handel in diensvolk, of slawe-handel, kon die veldkornet boetes oplê.²⁸ So ook by skuldigbevinding aan handel in vuurwapens, ammunisie of krygsbehoefte met Swartes - 'n ernstige oortreding waarvoor die straf by skuldigbevinding sou wees "eene geldboete van £500, of verbeurdverklaring van goederen, of gevangenis, naar den aard der zaak."²⁹ In Oktober 1858 het die plaaslike krygsraad in die wyk

-----
25. SS 16 R1602/57: Notule Krygsraadsvergadering, Marico, 19.6.1857, art. 10, p.168.

26. SS 16 R1662/57: J.W. Viljoen-T.F. Dreyer, Marico, 28.7.1857, pp.286-287.

27. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (veldkornets=instruksies van 1858 art. 26), p.590.

28. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (veldkornets=instruksies van 1858 artikels 40, 41 en 54 respektiewelik), pp.592-593.

29. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (veldkornets=instruksies van 1858 art. 51), p.593. Op hierdie saak en bewerings dat Viljoen self hom aan wapensmokkelary skuldig gemaak het, word in 'n verdere hoofstuk teruggekom.

Marico onder voorsitterskap van Viljoen en in teenwoordigheid van 'n klompie burgers op die plaas Vergenoeg vergader om 'n aanklag in verband met wapenhandel te ondersoek. Die aanklaer was Viljoen se ou jagmaat, Petrus Jacobs, wat gebelgd gevoel het omdat 'n sekere Abraham Pelzer in die openbaar beweer het dat hy, Jacobs, sy "skietgeweer aan de Kaffers verruild heb voor acht jonge ossen." Jacobs het natuurlik onskuldig gepleit. Getuienis van ass. veldkt. Daantjie Botha, wat voor Jacobs jagveld toe is, sy wa ondersoek het asook na sy terugkoms, en alles in orde gevind het, het sterk in die groot jagter se guns getel. Viljoen self het gevoel dat sy ou jagmaat darem nie sy skietgeweer vir agt jong osse sou verruil het nie.³⁰

Pelzer het ook verklaar dat hy in die jagveld op 'n klompie Bantoes afgekom het wat beweer het dat 'n sekere Hermanus Engelbrecht volstruisvere by hulle geruil het vir 'n sakkie kruit. Gemoedere tydens die ondersoek het hoog geloop, sodat besluit is "dat geen een van de partyen onder boete van Rdr. 5, zal gepermiteerd zyn oplopend te woeden of voor zyn tyd, of zonder verlof te spreken." Eindelik is die saak in der minne geskik en moes Pelzer en sy vernaamste getuie, Frederik van Tonder, 'n verklaring onderteken dat hulle bewerings teen Jacobs en Engelbrecht "niets dan pratjes van een kaffer zyn, en door ons niet kan bewezen worden, en dat gemelde Heeren niets doen ons kan bewezen worden dat zy zich ooit aan zulke misdaden zouden schuldig gemaakt hebben."³¹

-----

30. SS 22 R2389/58: Notule Krygsraadsvergadering, Vergenoeg, Marico, 25.10.1858, pp.35-39.

31. SS 22 R2388/58: Verklaring van A. Pelzer en F. van Tonder, Vergenoeg, Marico, 25.10.1858, p.34.

Viljoen moes tydens sy ampstermyn as veldkornet ook as weesheer in sy wyk optree, aangesien die naaste weesmeester op Potchefstroom gevestig was. In dié opsig moes hy dadelik na 'n sterfgeval in sy wyk gaan ondersoek instel of die oorledene 'n testament gehad het.³² Indien daar wel 'n testament was het hy dit na Potchefstroom gestuur, en dan later aan die erfgename berig of dit goed- of afgekeur is.³³ In sommige gevalle moes hy self 'n lys opstel van die goedere van die oorledene met die doel om dit aan die weesmeester te stuur, soos in Junie 1859 in die geval van die boedel van C.C. Bond. By hierdie geleentheid het hy vir sy moeite aan homself £2 toegesê uit die kontant-nalatenskap van die oorledene.³⁴ Soms was daar egter nie genoeg in die afgestorwe vaders se boedels vir hulle weduwees en kinders om van te lewe nie, en moes die veldkornet van die regering hulp vra, soos in die geval van die weduwees Snyman en De Meyer in die winter van 1855.³⁵

'n Belangrike taak wat Jan Viljoen as veldkornet moes uitvoer, was die "inspeksie" van plase waarvan geeneen groter as 3 000 morg mog wees nie.³⁶ As eerste veldkornet van die Marico-gebied moes Viljoen deur sy "inspeksie" ook die vassteller gewees het van die oorspronklike grense van feitlik al die ou plase in sy gebied. Soos wat die mense uit die Oranjerivier-Soewereiniteit vanaf 1848 die Maricogebied betrek het,

-----

32. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Veldkornets=instruksies van 1858, art. 59), p.594.
33. SS 25 R2663/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.3.1859.
34. SS 26 R2875/59: Verklaring van J.W. Viljoen, 2.6.1859, pp.172-173.
35. SS 8 R870/55: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 16.7.1855.
36. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Veldkornets=instruksies van 1858 art. 52), p.593.

het hulle hul meestal gevestig in klowe langs standhoudende fonteyne waar daar goeie tuinbougrond en goeie weiding vir hulle beeste was.³⁷ Daar het hulle vir hulle huise gebou en meulens opgerig om koring te maal. Een van die eerste meulens was die watermeul met hout=ratte wat Viljoen op Vergenoeg laat oprig het. Baie boere het daar gaan maal.³⁸ Deur wie dit gebou is word nie vermeld nie.

Die woonplase van die nuwe intrekkeers het weiding aan hulle beeste en skape verskaf, en moes natuurlik amptelik van grensbakens voorsien word. Die taak om hierdie grense af te baken is aan die veldkornet toe=vertrou. 'n Nuwe intrekker het die onbewoonde streek waar hy hom wou vestig 'n naam gegee en dit by die veldkornet op sy naam laat aanteken. Die veldkornet het dan self die bakens van die plaas kom vasstel.³⁹ Almal wat belang by die saak kon hê was dan teenwoordig, en met inagneming van bestaande of reeds vasgestelde bakens is die grense van 'n nuwe plaas naastenby vierkantig probeer bepaal sodat elke sy van die vierkant die afstand wat 'n perd in 'n uur kon stap lank was. So 'n plaas was naastenby 3 000 morg groot.⁴⁰ Die veldkornet moes jaarliks inspeksierapporte vir registrasie-doeleindes na die landdros stuur. Ongelukkig was Viljoen nie altyd nougeset in die instuur van inspeksieverslae aan die landdros van Potchefstroom nie - in April 1858 het staatsekretaris

-----
37. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, pp.18-19.

38. C.F. Gronum: Boere en Jagters in Ou Marico, pp.22-23.

39. SS 28 R3091/59: J.W. Spruyt-Volksraad, Pretoria, 12.9.1859, p.434.

40. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, pp.246-247 bevat 'n beskrywing van hoe die ideale inspeksie sou verloop het.

Moll hom en sy hulp-inspekteurs, assistent-veldkornet Daantjie Botha en Th. van Staden, met regsstappe gedreig as hulle nie gou verslag doen nie.⁴¹ Daar bestaan geen aanduiding van hoeveel plase Viljoen as veldkornet geinspekteer het nie.

Viljoen was soms voortvarend in sy vasstelling en verskuiwing van grensbakens. In September 1859 is hy by die Volksraad aangekla omdat hy dele van die plaas Rietfontein van Johan Georg Meyer (op 16 Maart 1850 deur Viljoen self geinspekteer) afgesny het en aan Jacobus Botha se plaas Knoffelfontein en aan Gerrit Snyman se plaas geheg het. Toe Meyer later by Viljoen daarvoor gaan kla het, het die veldkornet belowe om te gaan ondersoek instel, maar hy het nooit sover gekom nie. Meyer het toe 'n prokureur, J.W. Spruyt, gehuur om die saak namens hom voor die Volksraad te lê,⁴² maar dit is blykbaar nooit daar bespreek nie, want in die Volksraadsnotules kon niks hieroor gevind word nie.

Om 'n gereelde inkomste vir die Republiek te verseker, het die Volksraad in 1851 en 1853 besluit om 'n hoofbelasting op elke burger te lê. Hulle moes dit by die veldkornette van die verskillende wyke afdra wat dit dan weer moes aanstuur na die landdroste wat met die geldelike administrasie van die land belas was.⁴³ Dit het in die vroeë jare daarop neergekom dat dit die taak van die veldkornet was om belastings te in. Hier=

-
41. SS 22 R2523a/58 brief 59: C. Moll-J.W. Viljoen, D.L. Botha en Th. van Staden, 9.4.1858, p.374. Volgens Daantjie Botha in SS 20 R2013/58: D.L. Botha-C. Moll, Marico, 17.4.1858, pp.53-54 het Viljoen wel 'n inspeksieboek gehad, maar dit kon nie opgespoor word nie.
  42. SS 28 R3091/59: J.W. Spruyt-Volksraad, Pretoria, 12.9.1859, pp.434-435.
  43. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.253.

mee het dit in die grenswyk Marico nie altyd te voortspreklik gegaan nie. Viljoen moes in Desember 1858 daaraan herinner word om sy wyk se belastingbydraes aan te stuur.⁴⁴ Hy het gou 'n bedrag van £81-6s. ingesamel en met assistent-veldkornet Botha ingestuur, maar hy moes by die President verskoning aanteken omdat sommige van sy wykslede "hebben nog niet kunnen betalen, daar zy op dit oogenblik nog zonder geld zyn." Hy verseker die President: "Zy zyn alle gewillige Burgers, en zullen de uiterste vlyt aanwenden om de bydragen te voldoen", en "daarom is het my onmogelyk om hen met de Wet te vervolgen daar ik zeker weet dat de rest kort na dezen zal volgen."⁴⁵

Viljoen het egter sy burgers se vermoëns en pligsbesef oorskot, want in Junie moes landdros Steyn van Potchefstroom hom aanspreek om "de nog achterstallige belastingen of bijdragen van het vorige jaar in te vorderen."⁴⁶

Nog 'n taak van die veldkornette was om behulpsaam te wees met die bou en instandhouding van paaie soos blyk uit hulle opdrag: "De Veldcornetten zullen ieder in zyne wyk hunne byzondere aandacht vestigen, op de verbetering en instandhouding der publieke wegen, en de bevelen welke zy tot dien einde ontvangen, stiptelyk te doen nakomen."⁴⁷ In hierdie verband het fungerende president H. St. Lombardt in November 1857 Viljoen

-----
44. SS 25 R2639/59-1: W. Robinson-J.W. Viljoen, Rustenburg, 15.12.1858, p.5.

45. SS 24 R2615/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 16.2.1859, p.272. Met "de rest" word natuurlik bedoel die agterstallige belasting. A.N. Pelzer: Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.55 gebruik hierdie skrywe as voorbeeld om aan te toon dat die finansiële posisie van talle burgers in die Transvaal geensins een van oorvloed was nie, maar eerder 'n toestand van "armoede en geldgebrek".

46. Argief Potchefstroom 1: Landdros Inkomende Stukke 1842-1864.

47. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Veldkornetsinstruksies van 1858 art. 24), p.590.

opgeroep om "zoo spoedig mogelyk omtrent twintig Kaffers, hier aan het Gouvernement te Potchefstroom te zenden, welke benoedigd zyn om voor rekening van het Gouvernement aan de Brug die over Mooi Revier gemaakt wordt te werken."⁴⁸

Dit kan aanvaar word dat Viljoen sy taak as instandhouer van paaie uitgevoer het, want geen klagtes is ooit ontvang oor swak paaie in Marico nie. Aangesien Viljoen die eerste veldkornet in Marico was, is dit ook waarskynlik dat hy die eerste paaie daar laat aanlê en versorg het.

Behalwe bogenoemde amptelike take wat Jan Viljoen as veldkornet moes uitvoer, was hy ook vir die inwoners van sy wyk Marico 'n skakel waardeur hulle met die hoëre instansies kon kontak maak. Wanneer die grenspioniere gevoel het dat 'n sekere saak deur hulle almal bespreek moes word, het hulle aan die veldkornet opdrag gegee om 'n algemene byeenkoms te bepaal waarnatoe hy dan soms van die hoër regeringsamptenare genooi het. Ook van sy kant is vergaderings belê met die doel om landsake te bespreek of om 'n mening te kry oor 'n saak wat deur die Regering aan hom opgedra is.

In 1854 het Viljoen byvoorbeeld aan kommandant-generaal F.G.J. Kruger geskryf: "Mijn heer als het doen lijk is kom tog over Als U blief anders zal hier enege zaken verkeert lopen."⁴⁹ Waaroor sake gegaan het word nie vermeld nie. In Julie 1857 skryf Viljoen aan kommandant-generaal T.F. Dreyer dat "als zyn Edele begeerte heeft om de byeenkomst by te wonen zoude wy

-----

48. SS 17 R1834/57 brief 68: H. St. Lombardt-J.W. Viljoen en J.H. Potgieter, Potchefstroom, 5.11.1857, p.400.

49. SS 7 R729/54: J.W. Viljoen-F.G.J. Kruger, Klein Marico, 26.11.1854, p.340.

Verblyd zyn om zyn Edele ook hier te zien." Besonderhede hieroor ontbreek ook.⁵⁰ 'n Paar maande vroeër moes Viljoen oor hierdie selfde T.F. Dreyer die pen opneem en namens sy wykslede aan president Pretorius skryf "dat de Heer T.F. Dreyer het ambt van Komdt. Generaal alleen zoo lang moet bekleeden, totdat de algemeene rust weder hersteld is en niet langer." Die rede vir hierdie versoek was volgens Viljoen die gevoel van sy wykslede "dat het bybehouden van het ambt Komdt. Generaal zeer nateelig kan worden voor de algemeene Rust, en eendracht der Republiek."⁵¹ Dit was na aanleiding van "de tegenwerpingen"⁵² van kommandant-generaal Stephanus Schoeman in Soutpansberg wat in hierdie tydperk sy heil in afskeiding gesoek het. Tydens hierdie afskeiding het Viljoen en die Mariconers bankvas agter M.W. Pretorius gestaan, "daar wy geen ander President erkennen dan U.H.Ed."⁵³ Dit was slegs vertrouende op die "Wysheid en Voorzichtigheid" van Pretorius dat Viljoen die aanstelling van T.F. Dreyer as kommandant-generaal aanvaar het.⁵⁴ Soos dit weldra sal blyk, was Viljoen altyd 'n vurige Pretorius-ondersteuner.

Viljoen se teenstand teen die tydelike aanstelling van Dreyer as kommandant-generaal het ook ander oorsake

-
50. SS 16 R1662/57: J.W. Viljoen-T.F. Dreyer, Marico, 28.7.1857, pp.286-287.
51. SS 15 R1430/57: J.W. Viljoen en 38 ander Mariconers-M.W. Pretorius, Marico, 30.3.1857, pp.224-226. Dreyer is in Maart 1857 "voorlopig aangesteld ... tot Commandant Generaal om rede dringend noodzaaklykheid zulks gebied." (J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.473).
52. SS 15 R1388/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 16.3.1857, pp.131-132.
53. Ibid.
54. SS 15 R1412/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.3.1857, pp.185-186.

as net suiwer staatkundige gehad. Hierdie oorsake was van 'n persoonlike aard. Dit het in Junie 1856 op 'n krygsraadsvergadering op Vergenoeg tevoorskyn gekom waarop M.W. Pretorius en Paul Kruger, toe nog respektiewelik kommandant-generaal en kommandant, onder andere ook sitting gehad het. 'n Sekere Nortier is in Swartruggens oos van Marico deur Swartes vermoor. Viljoen het by die Krygsraad 'n klag ingedien omdat "de Hr. T. Dreyer gezegd heeft dat Velde. Viljoen de oorzaak geweest is van den moord van Nortier." Viljoen sou volgens Dreyer aan mense toestemming verleen het om op plase in die nabyheid van die Bantoes te gaan bly wat hulle lewens in gevaar gestel het, "want had hij de veiligheid niet gegeven, dan had die moorde niet gebeurd."⁵⁵ Hieroor wou Viljoen nie vir Dreyer vergewe nie.

As kenner van sy omgewing en van die behoeftes van sy wykslede is Viljoen tydens sy veldkornetsjare telkemale uitgenooi om Volksraadsvergaderings by te woon, omdat hy waardevolle inligting kon verskaf.⁵⁶ Dit was egter om verskeie redes nie altyd moontlik om aan sulke oproepings gehoor te gee nie. In Januarie 1856 skryf Viljoen aan Pretorius om verskoning te maak vir hom en sy wykslede se afwesigheid: "Wat myn en myne onderhoorige aangaat, zy hebben groote spyd dat wy de bepaaing te Rustenburg niet kan bywoonen omreede dat de Paarden ziekte hier regt sterk was en nog is, En dan vreest de menschen ook die Longsiekte op Rustenburg voor hunne ossen."⁵⁷ Omdat perde en osse

55. SS 11 R1098/56: Notule Krygsraadsvergadering, Vergenoeg, 9.6.1856, p.374.

56. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, p.320.

57. SS 11 R957/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 4.1.1856, p.1.

noodsaaklike vervoermiddels in die uitgestrekte Republiek was, is dit heeltemal verstaanbaar dat die mense nie hulle diere onnodig aan dodelike siektes wou blootstel nie.

Jan Viljoen het tussen sy wykslede gewoon en daarom het hy hulle begeertes en behoeftes geken. Dit is interessant om te let op die Maricoaners se stryd om, nadat hulle wyk in November 1857 van Potchefstroom afgesny en onder die distrik Rustenburg geplaas is⁵⁸ sonder dat hulleself enigszins oor die saak geraadpleeg is, dit weer onder die distrik Potchefstroom geplaas te kry.⁵⁹ Viljoen se wykslede wou "volstrekt niet" onder die Rustenburgse distrik ressorteer nie. Daarom vra die veldkornet in 'n skrywe aan die Uitvoerende Raad in Oktober 1858 "of wy weder onder Potchefstroom zullen komen."⁶⁰ In Desember 1857 en in Januarie 1859⁶¹ is memories uit sy wyk aan die Uitvoerende Raad gestuur waarin gevra is om Marico weer onder Potchefstroom te plaas. Rustenburg as distrikshoofkwartier was volgens die versoekskrif van 1859 vir die Maricoaners ongeleë, want hulle mark was op Potchefstroom waar hulle ook sake gedoen het. Dit was hulle kerkplek waar hul kinders gedoop is en waar hulle nagmaal gevier het. Terselfdertyd het hulle dan sommer

-----

58. H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust (Marico), p.167. Rustenburg het volgens D.W. Krüger einde 1851 of vroeg 1852 'n aparte distrik geword: Inventaris, Argief Rustenburg, inleiding, p.139.

59. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet, pp.316-317.

60. SS 8 R923/55: J.W. Viljoen-Uitvoerende Raad, Marico, 22.10.1858.

61. SS 24 R2573/59: Memorie van J.W. Viljoen en ander - Uitvoerende Raad, 4.2.1859, p.167 et.seq.

hulle verpligtinge by die staatskantore afgehandel. Teen Februarie 1859 was die Maricoeners warm oor die saak en het hulle hul misnoë oor die reëlings openbaar deur 'n besluit om hulle belasting vir 1858 slegs te betaal op voorwaarde dat hulle weer onder Potchefstroom gestel sou word. Jan Viljoen het die besluit aan landros Robinson van Rustenburg bekend gemaak toe dié om Marico se bydraes vir 1858 gevra het. Robinson het die dreigement geïgnoreer en geëis dat Viljoen binne 15 dae die belastingbydraes moes stuur. Viljoen het op sy beurt hierdie bevel geminag. Gevolglik het Robinson hom van pligsversuim aangekla en voor die hof gedaag. Viljoen het gevoel dat hy nie skuldig is aan pligsversuim nie, want al wou hy, sou sy wykslede nie toelaat dat hy die ingevorderde geld na Rustenburg neem nie. Hy het dus die geld aan die Uitvocrende Raad gestuur, en daarna die Rustenburgse landros uitgedaag om 200 man - dit is sy hele wyk - te dagvaar, en bygevoeg dat "de Heer J.W. Viljoen zal niet verschyn,"⁶² wat nog 'n bewys van sy eiesinnigheid en individualisme is.

Viljoen het niks teen Robinson as landros gehad nie. Sy weiering om voor die hof te verskyn kan as verset teen die staatsgesag vertolk word. Sy optrede was tipies van sy dwangmatige geaardheid en dié van 'n pionier wat sy omgewing se belange eerste gestel het. Dit was ook sy opvatting dat as "die volk" spreek moet die owerheid luister. Viljoen het egter ook sy wyk se houding vertolk, naamlik om deur lydelike verset die Regering te dwing om aan hulle eise te voldoen.

Sake het nie net by sy uitdaging aan die Rustenburgse landros gebly nie. Om homself te beveilig het Viljoen

-----
62. SS 25 R2639/59: Korrespondensie tussen W. Robinson en J.W. Viljoen, pp.5-8.

aan president Pretorius en die Uitvoerende Raad geskryf dat hy wel bereid was om die ingevorderde belasting na Rustenburg te neem, maar dat sy wykslede dit nie wou toelaat nie soos bo vermeld.⁶³ Tog kom in Viljoen se handeling weer iets van sy karakter te voorskyn, naamlik om sy sin deur dreigemente, dwang of geweld te kry soos later sal blyk uit sy rol in die Burgeroorlog van 1863-1864.

Robinson is intussen deur fungerende landdros Van Rooyen in Rustenburg opgevolg. Sy oordeel was dat Marico in 'n staat van openbare oproer is, en dat Viljoen aan die hoof van die oproermakers staan - natuurlik 'n "onbehoorlyk posisie van eenen ambtenaar."

Van Rooyen kla by staatsekretaris Moll dat "alle orders van hier door den Veldcornet met ongehoorzaamheid en pligtverzuim behandel" word, versoek Moll om die Staatspresident oor die saak in te lig, en vra om instruksies in verband met optrede teen Viljoen.⁶⁴

Ook die waarnemende landdros het Viljoen gedagvaar om voor die landdroshof op Rustenburg te verskyn. Die weerbarstige veldkornet het hom vir 'n tweede maal genoop gevoel om sy saak aan die Staatspresident voor te lê met die bedoeling om die kwessie op hoë vlak te skik. Hy skryf dat dit vir hom onmoontlik is om in die hof op Rustenburg te verskyn, "omdat het publiek volstrekt van Rustenburg niet wil horen". Veral "nu er de scheuring in de kerk plaats gevonden heeft, wordt de ontstuimigheid groter."⁶⁵

Dit verwys na die skeuring in Januarie 1859 tussen die Hervormde Staatskerk wat as predikant ds. Dirk van der

---

63. SS 24 R2615/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius en die Uitvoerende Raad, 16.2.1859, pp.272-274.

64. SS 25 R2638/59: J.M. van Rooyen-C. Moll, 3.3.1859, pp.3-4.

65. SS 25 R2663/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, 15.3.1859, pp.56-57.

Hoff gehad het, en die Gereformeerde Kerk waarvan die predikant, ds. Dirk Postma, in Rustenburg gewoon het. Jan Viljoen was soos uit die volgende hoofstuk sal blyk, 'n vurige Hervormer en so ook aanvanklik al die ander Maricoaners. Hulle wou niks met die Gereformeerdes te doen hê nie. Dit was so erg dat toe ds. Postma uit Rustenburg "het gewaagt heeft deze wyk te bezoeken, dit heeft de grootste ontstuiimingheid verwekt, zoo dat ik (Viljoen) genoeg te doen gehad heb, om het publiek te keeren."⁶⁶

Viljoen se oproep op sy President het nie op dowe ore geval nie, en om onnodige opstandigheid te voorkom, het die Regering daarop aan fungerende landdros Van Rooyen laat weet om die saak teen Viljoen uit te stel - vir Van Rooyen 'n onverklaarbare opdrag.⁶⁷ By die Uitvoerende Raadsitting van April-Mei 1859 is besluit om die wyk Klein-Marico weer onder die distrik Potchefstroom te plaas.⁶⁸ Jan Viljoen is egter beveel om die koste wat in die landdroshof op Rustenburg teen hom gemaak is, te betaal.⁶⁹ Dit het hy waarskynlik gedoen, want niks is verder van die saak gehoor nie. Hy het egter sy sin gekry en daardeur die belange van sy wyksburgers gedien, maar sy gedrag het niks goed vir die toekoms voorspel nie.

Noudat daar van die funksie van Viljoen as veldkornet verneem is, moet daar gewys word op sy rol in die politiek. Die veldkornet as militêre offisier en burgerlike leier wat die landswette moes bekend stel

-----

66. Ibid.

67. SS 25 R2678/59a: J.M. van Rooyen-C. Moll, 25.3.1859, pp.93-93(a).

68. UR1 Uitvoerende Raadsitting, Potchefstroom, 22 April-5 Mei 1859, art. 25, p.80.

69. UR1 Uitvoerende Raadsitting, Potchefstroom, 22 April-5 Mei 1859, art. 26, p.80.

en handhaaf, kon uit die aard van die saak nie uit die algemene gang van landsake gehou word nie. Hy was immer op hoogte met die landsgebeure. Hy was immers die skakel met die owerheid.

Viljoen het wel in die "landsake" van die Britse Soewereiniteit deelgeneem wat hom tot emigrasie genoep het. Hy het onder die beroemde held van Bloedrivier by Boomplaas geveg. Geen wonder dat hy 'n hoë agting vir Andries Pretorius gekoester het nie. Hoe het die Transvaalse politieke samestelling teen 1849 en later daar uitgesien? Politieke en militêre leierskap was in die moeilike vestigingsjare nie van mekaar te skei nie. Transvaal het verskeie regionale politieke groeperinge gehad.

Daar is op gewys dat die Potgietervolgelingen veral Zoutpansberg tot sentrum gehad het terwyl die Natalse "Volksraadmense" in Ohrigstad-Lydenburg gewoon het. Die Pretorius-volgelingen was veral in Wes-, Sentraal- en Suid-Transvaal gevestig. Jan Viljoen was na Boomplaas vanselfsprekend 'n Pretoriusman wat met sy idees en sy leiding akkoord gegaan het. Dit is bekend dat A.H. Potgieter, die oudste leier in Transvaal, volgelingen gehad het wat hom tot met sy dood as hoofkommandant van die hele Transvaalse landstreek wou laat bly het.⁷⁰ Nie alle inwoners van Transvaal was hiermee gediend nie, veral nie nadat die bekende A.W.J. Pretorius sy intrede tot Transvaal gedoen het nie. Verla na die debakel van Boomplaas was die inwoners van Transvaal bevrees vir die politieke rol van 'n "krygsowerste", wat die onafhanklikheid van die land deur aanvalle op die Britte ten suide van die Vaalrivier in gevaar kon stel. Die Volksraad wat onder

-----
70. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke 1850-1853 R198/50, Verklaring van 116 burgers, o.a. J.W. Viljoen, Marico, 8.3.1850, p.11.

die Lydenburgse invloed gestaan en Pretorius gevrees en verdink het, het op 24 September 1849 besluit dat daar verder geen hoofkonnandant of generaal sal bestaan nie.⁷¹ Die burgers sou daarvoor deur middel van stemlyste moes beslis. Op 23 Mei 1850 het die Volksraad op Lydenburg sitting geneem en uit die ingekome lyste afgelei dat slegs 23% van die publiek ten gunste van 'n kommandant-generaal was en 77% daarteen. Daar sou dus geen verdere militêre leier wees nie, wat die land egter sou benadeel veral wat optrede teenoor die moontlike bedreiging van die kant van die Swartes en die Britte betref.

Nie alle burgers was daarmee tevrede nie. Versoekskrifte ten gunste van 'n kommandant-generaal, veral in die persoon van Pretorius is by die Volksraad ingedien. Dié het op 15 Januarie 1851 die Krygsraad van die Republiek versoek om advies daarvoor te gee. Die Krygsraad waaronder ook veldkornet J.W. Viljoen getel het, het onder dié datum aanbeveel dat daar 4 kommandant-generaals in die Republiek aangestel moes word, naamlik A.H. Potgieter vir Zoutpansberg (Noord-Transvaal), W.F. Joubert vir Lydenburg (Oos-Transvaal), A.W.J. Pretorius vir Magaliesberg, Mooirivier en 'n gedeelte van Marico (Wes-Transvaal) en J.A. Enslin vir die ander deel van Marico.⁷² Die advies is aanvaar, en die kommandant-generaals is onder gesag van die Volksraad aangestel. Die rede daarvoor was die omstandighede in die Soewereiniteit en die opstandigheid van die Swartes in die gebiede Marico, Lydenburg en Potchefstroom.⁷³

-----
71. F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn, p.50.

72. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Notule, sitting te Elandsrivier, 15.1.1851, art. 3), p.4; Ibid. (Bylaag 54, 1851, Notule Krygsraad, 15.1.1851), pp.281-282.

73. F.A. van Jaarsveld: Vaalrivier Omstrede Grenslyn, p.52.

Die amptelike generaalskap van Pretorius het Viljoen bevredig. Dié kon nou ook, gesien die landbelange, na buite optree, hoewel op sy eie verantwoordelikheid. Dis bekend dat Andries Pretorius die Lydenburgse Volksraad genegeer en in September 1851 'n soort staatsgreep met behulp van die Krygsraad toegepas het. Hy wou naamlik met die Britse regering onderhandel oor die Transvaalse onafhanklikheid, maar die Volksraad het alle kontakte met die Britse regering ten suide van die Vaalrivier verbied. Daar was omstandighede in die Oranjerivier-Soewereiniteit, wat kon meebring dat die erkenning van die onafhanklikheid van die Oorvaalse Voortrekkers afgedwing kon word. Veldkornet Jan Viljoen het ook hier in die prentjie gekom. Hy was lid van die Krygsraad by wie Pretorius op 8 September 1851 toestemming gekry het om 'n duursame vredeskikking met die Britse owerheid te gaan bewerkstellig waardeur hulle vry en onafhanklik onder hulle eie bestuur en republikeinse regeringsvorm sou kon bly.⁷⁴ Viljoen het hom vierkantig agter Pretorius geskaar in opposisie teen die Lydenburgse Volksraad. Die onderhandeling het op 17 Januarie uitgeloop op die Sandrivierse Konvensie wat die onafhanklikheid van die Voortrekkers ten noorde van die Vaalrivier op skriftelike gronde gewaarborg het.

Die handtekening van veldkornet Viljoen verskyn ook onder 'n versoekskrif wat op 15 November 1853 vanuit Potchefstroom geloods is en wat 73 ander bevat. Dit is gestuur aan die Volksraad wat versoek is om geen grenslyn met die Britse regering vas te stel voor en aler die sake in die Oranjerivier-Soewereiniteit nie

-----

74. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R319/51, verklaring van J.W. Viljoen en 22 ander, 8.9.1851, p.114; kyk in hierdie verband ook die notule van die Krygsraadsvergadering, Magaliesberg, 8.9.1851, in J.H. Breytenbach (red.): Notule II, pp.235-237.

afgehandel is nie. Dit slaan op die bolope van die Vaalrivier wat volgens die Sandrivierse Konvensie wedersyds tussen die Britse owerheid en die Transvaalse regering vasgestel moes word. Die ondertekenaars van bogenoemde versoekskrif wou die Regering laat wag in die hoop dat die Soewereiniteit moontlik aan Transvaal afgestaan sou word, soos tussen die reëls gelees kan word. Viljoen wat uit die Soewereiniteit afkomstig was, sou moontlik belange daarby gehad het.⁷⁵

Veldkornet Viljoen het ook by ander geleenthede deur middel van die ondertekening van versoekskrifte sy mening oor landsake geopenbaar. Op 15 Maart 1853 onderteken hy byvoorbeeld saam met ander krygsoffisiere 'n versoekskrif wat aan die Volksraad voorgelê is waar- in die mening uitgespreek word dat daar by die afsterwe van die kommandant-generaals, soos in 1851 benoem, geen nuwes in hulle plekke aangestel moet word nie. Enslin en A.H. Potgieter was op daardie stadium reeds dood en slegs Joubert en Pretorius nog in lowe. Dié was genoeg om in die behoeftes van die land te voor- sien. Te veel krygsowerstes kon tot "partyskappe" lei. Ook is versoek dat die bestaande twee kommandant-generaals in die Volksraad opgeneem moes word: dit sou tot gerusstelling van die inwoners lei en twis en tweedrag laat ophou bestaan.⁷⁶ Hier was die stryd tussen Potgieter en Pretorius in die visier.

Dit ly geen twyfel nie dat veldkornet Jan Viljoen en sy wyksburgers van Marico groot Pretoriusondersteuners

-
75. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Bylaag 107, 1853: J.W. Viljoen en 72 ander - Volksraad, Potchefstroom, 15.11.1853), p.492.
76. J.H. Breygenbach (red.): Notule II (V.R. 260/53, Bylaag 22, 1853: G.J. Kruger en 10 ander, o.a. J.W. Viljoen - Volksraad, Magaliesberg, 15.3.1853), pp.395-396.

was. Hulle het geglo dat hy wat uit die Groot Trek tevoorskyn gekom het al hulle probleme kon oplos - plaaslik en algemeen. In 'n tyd toe daar nie so iets as anonimiteit tussen volgeling en leier was nie, het die volgeling baie na aan die leier gestaan. Dit val op hoeveel briewe Viljoen aan Andries Pretorius en later aan sy seun Marthinus Wessel geadresseer het. Om 'n voorbeeld te noem: met die bedanking van A.H. Stander as kommandant van Marico in November 1851 is J.H. Grobler in sy plek verkies, maar Grobler het die eer geweier. Daarop het Grobler, veldkornet Viljoen en ander inwoners van Marico hulle tot A.W.J. Pretorius gewend om twee manne uit dié distrik voor te stel, één as kommandant en die ander as sy assistent. Die rede? Omdat Pretorius "de oudste voorstander van het publiek is", wat die grenslose vertrouwe wat hulle in hom gehad het weerspieël.⁷⁷

Die dood van Andries Pretorius op 23 Julie 1853 het 'n skok deur die Suid-Afrikaanse Republiek gestuur - ook deur Viljoen en sy wyksburgers. Wie sou hom opvolg? Viljoen het hom nie onbetuig gelaat nie. Twee weke na sy dood, op 4 Augustus 1853, laat die veldkornet van Marico 'n versoek opstel en benewens homself deur 51 ander burgers uit sy wyk onderteken waarin die Krygsraad wat op die 8ste van daardie maand op Rustenburg 'n sitting sou hou, versoek word om M.W. Pretorius in die plek van sy oorlede vader as kommandant-generaal te laat insweer,⁷⁸ 'n versoek waaraan voldoen is en wat ook deur die Volksraad goed-gekeur is, maar, gesien die armoede en gebrek aan geld,

-----
77. SS 17 R1793/57: J.H. Grobler, J.W. Viljoen en andere - A.W.J. Pretorius, Klein Marico, 17.11.1851, pp.229-231.

78. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R555d/53, J.W. Viljoen en 51 ander - Krygsraad, 4.8.1853, pp.368-369; J.H. Breytenbach (red.): Notule II, p.438.

sou geen salaris aan hom toegeken word nie,⁷⁹ 'n besluit waarteen veldkornet Viljoen en 61 ander burgers van Marico in 'n persoonlike skrywe aan M.W. Pretorius beswaar gemaak het: Hy moes salaris in sy rang ontvang, want hulle is 'n "vrye volk". In dieselfde brief meld hulle hul misnoë oor die Volksraad se toekenning van 'n plaas aan 'n Hollandse weesmeisie, want hulle het onder hulle "vele weduwees en wesen" wat hul families in die belang van die staat verloor het, en vir hulle is daar geen voorsorg deur die staat getref nie.⁸⁰ In hierdie versoekskrif aan die jong Pretorius word blyke gegee van Viljoen se behartiging van sy belange en kritiek op die Volksraad uitgespreek asof hy nou te kenne gee dat, as daar vir 'n vreemdeling voorsorg gemaak word, waarom dan nie vir so 'n belangrike persoon as die nuwe kommandant-generaal nie?

Dit bring ons by die verhouding van Jan Viljoen as veldkornet tot ander mense met wie hy moes saamwerk of wat bo hom gestel is. Uit sy persoonlike verhouding met mense kom iets van die karakter van hierdie grenspionier tot openbaring. Daar is reeds verwys na sy optrede in 1859 in verband met sy poging om die wyk Marico onder die distrik Potchefstroom te hou en nie onder die distrik Rustenburg te laat val nie. Die optrede is deur wnd. landdros Van Rooyen as "openbare oproer" veroordeel. Dwarsdeur Viljoen se lewe kom daar 'n trek uit van verset, van koppigheid, voortvarendheid, eiesinnigheid, en dreigemente tot dwang en geweld, wat hom met sowel mede-burgers as medeamptenare en die owerheid in botsing gebring het.

-----

79. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Notule, Volksraadsitting te Lydenburg, 20.9.1853, art. 27), p.152.

80. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R575/55, J.W. Viljoen en 61 ander - M.W. Pretorius, 17.11.1853, p.389.

Weens sy temperament sou hy voortdurend in die moeilikheid beland.

Hoewel 'n ou strydmakker van Viljoen was dit vir kmdt. Adriaan Stander van Marico in 1851 nodig om by genl. Andries Pretorius te kla oor sy veldkornet se behandeling van twee van sy burgers, Adam Reinecke en Piet van der Berg. Viljoen sou as veldkornet hulle gedreig het met "slaagen, zooveel ze draage kan" omdat hulle geweier het om 'n versoekskrif wat deur Viljoen self opgestel is te onderteken. Stander het bygevoeg: "Ook moet ik U.H.Ed. zeggen dat ik myn bezwaart vind met zoo een Veldcornet saame in een wyk te ageeren."⁸¹ Dit is veelseggend. In die volgende hoofstuk word verwys na die geleentheid in 1868 toe hy wel tot slae oorgegaan het, toe die doelwit van sy woede ds. Cachet was.

In 1853 was Viljoen in die moeilikheid by die Volksraad wat in November van daardie jaar in Potchefstroom sitting geneem het. Op 1 Desember het die voorsitter, C. Potgieter, 'n "mondelingsche bekendmaking" van Louw Pretorius ter oorweging aan die Raad voorgelê, naamlik dat veldkornet J. Viljoen hom meegedeel het dat hy van plan was om die Volksraad (die hoogste regering van die land) by sy Novembersitting "te vernietigen". Dit was sterk woorde wat optrede van die Raad geverg het. Daar is besluit om die landdros van Potchefstroom op te dra om 'n "zaak" teen Viljoen aanhangig te maak en hom te behandel volgens die wet wat betrekking het op sulke sake sodat die "publieke rustverstoring" waar- onder die Republiek jarelank gebuk gegaan het uit die weg geruim kon word. Kommandant-generaal M.W. Pretorius is gelas om, indien die hof om hulp vra ten

-----

81. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R356/51, A.H. Stander-A.W.J. Pretorius, Marico, 18.12.1851, p.151.

opsigte van die uitoefening van die wet, dit dadelik met 'n krygsmag te hulp te kom. Kommandant St. Johnson van Potchefstroom is benoem as staatsverdediger "in deze zaak".⁸² Wat aanleiding gegee het tot veldkornet Viljoen se dreigement word nie vermeld nie, en of daar 'n hofsitting gevolg het kon nie uit die dokumente opgespoor word nie. Miskien het Viljoen hierdie opstandswoorde maar net in 'n oomblik van drif uitgespreek, wat verdere optrede onnodig gemaak het. Hy was in elk geval 'n vriend van M.W. Pretorius.

Daar is reeds verwys na veldkornet Viljoen se rusie in 1856 met kommandant-generaal T.F. Dreyer. In dieselfde jaar het Viljoen dit weer aan die stok gehad met kommandant-generaal Pretorius, hoewel hy 'n sterk Pretorius-aanhanger was. Ook in hierdie geval het ons karige gegewens wat die aard van Viljoen se optrede versluier. Dis egter bekend dat op 'n Krygsraadsvergadering wat in September 1856 in Pretoria gehou is, besluit is om veldkornet Jan Viljoen tot verantwoording te roep oor wat as 'n skrywe uit die hoogte of 'n "hoogdrawende" stuk aan Pretorius beskou is. Moontlik kon dit 'n dreigement, opstandigheid, verset of selfs 'n belediging bevat het. Viljoen het gou daarna vir Pretorius verseker van "de Getrouwheid van het Publiek van Klein Mariko, aan Kerk en Staat en U.H.Ed. Perzoon",⁸³ en in 'n volgende skrywe verskoning aangebied dat hy sy leier "in deze zaak mogte bedroeft hebben." Onge-lukkig kon geen verdere gegewens oor die "zaak" opgespoor word nie. Viljoen het ewewel sy optrede verskoon met die "swakheden van een oude getrouwe Dienaar" wat

-----

82. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Notule, Volksraadsitting, Potchefstroom, 1.12.1853, art. 75), p.182. Ons kan redelikerwys aanneem dat dit die veldkornet van Marico geld.

83. SS 12 R1205/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 26.9.1856, p.175.

'n "zware post" as veldkornet beklee en daarin "gezondheid, goed en bloed opoffere voor land en volk" en trag om die eer van die hele land en die persoon van Pretorius "staande te houden".⁸⁴ Op watter swakhede hy dui bly onvermeld, moontlik was dit weer 'n skrywe in 'n driftige bui wat met onverantwoordelikhede gepaard gegaan het. In die hoofstukke hierna sal dit blyk dat Viljoen ook later swak saamgewerk het met die owerhede bo hom, onder andere generaals Paul Kruger en P.A. Cronjé. Hy was 'n individualis en 'n moeilike mens wat graag opdragte geïnterpreteer het soos dit hom pas.

Na tien jaar diens as veldkornet wat volgens Viljoen met reg 'n "zware post" genoem kon word, het hy besluit om uit te tree. Die rede was dat hy op die punt gestaan het om op 'n jagtog te vertrek en 'n jaar lank weg te bly, wat die wesgrens sou ontbloom.⁸⁵ Sy bedanking is aanvaar, en die Staatsekretaris het aan Viljoen die regering se dank oorgedra vir sy jare van "belangelose" diens. Weer eens volg 'n misverstand en rusie. Viljoen het die woord "belangeloos" verkeerd vertolk deur te oordeel dat die Staatsekretaris hom beskuldig van belangeloosheid wat die Staat betref. Gebelgd het hy geantwoord: "Als ik dan Belangloos ge-dient heeft dan heef ik natuurlyk geen bedanken verdient. Dan moet ik het beschouwe als een bespotteng of beschemping."⁸⁶ Hierdie sin spreek boekdele oor die karakter van 'n onontwikkelde wesgrenspionier - lig-geraak was hy, en gou om tot verset oor te gaan. Die Staatsekretaris het bedoel om Viljoen te bedank vir wat

---

84. SS 12 R1224/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.10.1856, p.229.

85. SS 24 R2618/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 17.2.1859, pp.280-281.

86. SS 25 R2680/59: J.W. Viljoen-Staatsekretaris, 25.3.1859; A.N. Pelzer: Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.61.

hy met die verontagsaming van eie belange vir die belang van die staat opgeoffer het.

Dat Viljoen as veldkornet belangrike en noodsaaklike dienste aan die staat in 'n pioniersamelewing gelewer het ly geen twyfel nie. Teen 'n geringe vergoeding (wat dikwels weens geldgebrek nie uitbetaal is nie) is baie dienste gelewer. 'n Groot deel van sy lewe is op die rug van sy ryperd geslyt as inspekteur van plase en vir belastinginning en kommandering. Die rol van die veldkornet in die opboujare van die Suid-Afrikaanse Republiek mag nie onderskat word nie.⁸⁷ Die veldkornette het die staat as't ware aanmekaar gehou en die samelewing aaneengewef. Hulle was die brandwagte op die grense wat die landsveiligheid gehelp verseker het; hulle was die skakel tussen volk en regering; polisieman wat moes arresteer, lykskouings hou, as vrederegter die vrede tussen burgers bewaar en straf toepas. Hulle moes na die belange van sowel Wit as Swart omsien. Hulle moes paaie in stand hou. By militêre bedreiging moes hulle hul burgers opkommandeer en as offisiere op die slagveld optree. Geen wonder dat dit nie 'n "populêre" amp was nie. Tog het dit aansien aan die bekleders daarvan verleen.

In sy omgewing het Viljoen aan die einde van die vyftigerjare steeds gewildheid geniet. Kort na sy bedanking is hy met 'n groot meerderheid as adjudant-kommandant verkies.⁸⁸ D.J. Coetzee, na wie die dorp Zeerust in Marico later vernoem sou word, is in Viljoen se plek as veldkornet gekies.⁸⁹ Dat Viljoen by sy mede-pioniere op die wesgrens geliefd was en vertrou

-----
87. F.A. van Jaarsveld: Die Veldkornet.

88. SS 27 R2963/59: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, Marico, 14.7.1859, pp.47-48.

89. SS 26 R2928/59: D.J. Coetzee-M.W. Pretorius, Marico, 27.6.1859, pp.293-294.

ingeboesem het, word duidelik bewys deur die eer wat hom in Oktober 1859 te beurt geval het, naamlik om deur hulle tot kommandant gekies te word.⁹⁰ In Desember van dieselfde jaar het hy sy ampseed in Potchefstroom gaan aflê.⁹¹

Sy eiesinnigheid, koppigheid en voortvarendheid kom duidelik te voorskyn in sy rol as kommandant en leier in Wes-Transvaal gedurende die Burgeroorlog wat van 1860 tot 1864 geduur het. In 1863-1864 tree Jan Viljoen op in 'n nuwe rol, naamlik dié van opstandsleier teen die Staat. Voordat dit bespreek word moet daar gelet word op Jan Viljoen se lewe as kerkmens, en spesifiek na sy rol in die Hervormde Kerk waarvan hy 'n vurige lidmaat was, hoewel hy nooit op die Kerkraad gedien het nie.

---

90. SS 27 R2965/59: A.F. Schubart-J.W. Viljoen, Potchefstroom, 31.10.1859, p.115.

91. SS 30 R3400/59: J.W. Viljoen se eed as kommandant, p.586.

HOOFSTUK 4

Jan Viljoen en die Hervormde Kerk

Jan Viljoen was 'n sterk ondersteuner van die Transvaalse Nederduitsch Hervormde Staatskerk wat na 1853 nie aansluiting by die Kaapse Sinode wou hê nie. Hoewel Viljoen in die Kaaplandse Nederduitsch Gereformeerde Kerk gedoop is, het sy sure ervaringe met die Britse regering in die Transoranje in 1845 en 1848 hom ook afkerig van dié Kerk gemaak vanweë sy verbintenis met die Britse owerheid.

Om Viljoen se houding te begryp sal dit nodig wees om 'n bietjie terug te gaan op die geskiedenis van die Transvaalse kerklike lewe wat 'n uitvloeisel was van die ervaringe wat tydens die Groot Trek opgedoen is. Toe die Voortrekkers in die dertigerjare van die negentiende eeu die Kaapkolonie verlaat het ten einde vry van die Britse owerheid te lewe, het hulle hul kerk met hulle saamgeneem. Die Kaapse kerk was op daardie stadium nog steeds afhanklik van predikante wat nie Afrikaners van geboorte was nie, maar veral Skotte. Hierdie feit sou 'n belangrike invloed op die kerklike lewe van die Voortrekkers hê. Van hierdie predikante het daar nie simpatie voorgekom vir die lidmate wat hulle aan die Britse gesag onttrek het of wou onttrek nie. Hulle het intendeel die Groot Trek as 'n rewolusionêre daad van opstand teen die staatsgesag afgekeur.¹

Geen predikant was bereid om die Voortrekkers te vergesel nie, maar dit het nie beteken dat hulle kerkloos geword het nie. Almal was nie bereid om eerw. Erasmus Smit as leraar te aanvaar nie, en het onsuksesvolle

---

1. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner II, p.572;
J.P. Jooste: Die Geskiedenis van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, p.33.

pogings aangewend om 'n predikant uit die Kaapkolonie te kry. Vir 'n tyd lank het die Amerikaanse sendeling, ds. Daniël Lindley, as die Trekkers se predikant opgetree. Vanaf 1842 is gepoog om deur middel van die Nederlander, J.A. Smellekamp, 'n predikant direk uit Nederland te kry. In 1843 was ds. P.N. Ham as gevolg van sy bemoeiinge inderdaad na die Trekkers op pad, maar sy vrou se dood op see het hom na Kaapstad laat gaan. Die Voortrekkers se eerste pogings om 'n predikant te bekom het misluk.² Engelbrecht oordeel in hierdie verband: "Het is en blijft een feit, dat niemand ontkennen kan, dat de Transvaalse Voortrekkers kerkelik door de Kaap Kolonie op onbroederlike wijze waren verwaarloosd."³ Dit is miskien te sterk gestel om van "onbroederlike" verwaarlosing te praat, maar veral in die jare tot 1843 het die Kaapse Kerk versuim om enige hulp aan die Voortrekkers te verleen.⁴

In Oktober 1844 het die Ring van Graaff-Reinet egter 'n brief aan die Trekkers noord van die Oranjerivier gerig om te verneem of hulle 'n besoek van 'n Kaapse predikant begeer. Die lojaalgesindes het hierdie skrywe verwelkom. Die Republikeine het egter deur middel van kmdt. Mocke geantwoord dat hulle 'n besoek van ds. Lindley te wagte was. Buitendien het hulle gehoop om deur Smellekamp predikante uit Nederland te kry. Daarom sou hulle nie van die voorstel gebruik maak nie.⁵ Tog is ds. W.A. Krige gestuur. Sy verslag

-----
2. A. Dreyer: Die Kaapse Kerk en die Groot Trek, pp. 10-11; G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner II, pp.573-577; S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, pp.39-40.

3. S.P. Engelbrecht: Geschiedenis van de Nederduits Hervormde Kerk in Zuid-Afrika I, p.68.

4. A. Dreyer: Die Voortrekkers en Hul Kerk, p.75.

5. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner II, p.577.

is veelseggend: "... De broeders van Caledon rivier, Bosjes Spruit en Slikspruit, kon ik voor het grooter deel niet zien. - Die van Modder rivier en verder wilden met mij niets te doen hebben, want zeiden zij, wij willen geene leeraar van het Westen hebben (= van die Kaapkolonie) - komt er een tot ons - hij moet van het Oosten komen (= vanaf Delagoabaai deur middel van Smellekemp)." ⁶ Dit was by hierdie Republikeine wat niks met die Kaapse Kerk te doen wou hê nie waarby Jan Viljoen hom waarskynlik in 1843 aangesluit het. Hy moes gou net soos hulle gevoel het, want in 1845 het hy volgens oorlewering, terwyl hy in die tronk op Colesberg was, herderlike besoeke van die plaaslike predikant, ds. Reid, geweier. ⁷

Ds. W.A. Krige se besoek was die eerste van 'n hele paar in die jare daarna. Aanvanklik was daar heelwat wantroue onder die Trekkers teen die besoekende predikante. Die feit dat hulle besoldigde amptenare van die Britse owerheid aan die Kaap was, het daartoe meegewerk, asook die feit dat hulle geen simpatie met die Trekkers se politieke gevoelens gehad het nie. Die anneksasie van die Transoranje in Februarie 1848 en die geveg by Boomplaas in Augustus van dieselfde jaar het nie die toestand verbeter nie. Namate die Trekkers hulle nomadiese lewe vir 'n meer gevestigde verruil het, het daar egter 'n behoefte ontstaan aan 'n vaste predikant, of hy nou Kaaps was of nie. Die sluiting van die Sandrivierkonvensie in Januarie 1852 het meer ontspanne betrekkinge met die Britse regering meegebring. Die Transvaalse Voortrekkers het moontlik ook om dié rede ingestem om kerklik by die Kaapse Sinode ingelyf te word. Die Sinode self het die inlywing in Oktober 1852 goedgekeur. ⁸

-----
6. A. Dreyer: Die Kaapse Kerk en die Groot Trek, p.84.

7. Almanak van die N.H. Kerk, 1926 (Artikel deur S.P. Engelbrecht), p.154.

8. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke II, pp.578-581.

Kort daarna het daar egter iets gebeur wat die groutste deel van die Transvalers, Jan Viljoen inkluis, weg van die Kaapse Kerk in die rigting van 'n onafhanklike kerk sou voer. Dit was die koms van ds. Dirk van der Hoff na Suid-Afrika.

Ds. van der Hoff, 'n produk van die Universiteit van Leiden en dus aanhanger van die liberale teologiese denkrigting, het op 5 November 1852 in Kaapstad aangekom. Sy eerste indruk van die Kaapse Nederduits Gereformeerde Kerk met sy sterk ortodokse inslag was nie gunstig nie. Met hierdie indruk het hy in Mei 1853 in Transvaal aangekom. Dit is duidelik dat hy nie van plan was om hom as predikant onder die Kaapse Sinode te stel nie. Daar was ook die gedagte onder talle Transvalers dat hulle kerk nadat politieke onafhanklikheid bewerk is, ook onafhanklik van die Kaapse Kerk behoort te wees, waarby ds. Van der Hoff hom aangesluit het. Op die eerste Algemene Kerkvergadering is in Augustus 1853 op Rustenburg besluit dat die Transvaalse Kerk nie onder die Kaapse Sinode sou ressorteer nie. Terselfdertyd is besluit om "geen andere kerkgenootschappen hier toetelaten dan de Nederd. gereformeerde."⁹

Nie alle Transvalers het hiermee saamgestem nie. Die Lydenburgers was byvoorbeeld glad nie op die Vergadering verteenwoordig nie. Toe die Volksraad die volgende maand in Lydenburg vergader het, is die besluit dat slegs die Nederduits Gereformeerde Kerk in Transvaal erken sal word, bekragtig, maar daar is aan die gemeente van Lydenburg die vryheid gelaat om self vir ds. Van der Hoff as predikant te legitimeer. Die belangrikste

-----

9. S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, pp.76-90;
- G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner II, pp.581-582;
- G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.80-88.

punt is egter dat die Volksraad hom nie ten volle ver= enig het met die Algemene Kerkvergadering se besluit dat die bande met die Kaapse Sinode verbreek moes word nie.¹⁰

Die bekendmaking van hierdie besluite van die Volksraad het Jan Viljoen en 61 ander burgers van Marico laat besluit om hulle gevoelens in verband met die onaf= hanklikheid van die kerk openbaar te maak. As 'n mens daaraan dink dat Viljoen weens sy Soewereiniteits= ervaringe getrek het totdat hy "ver genoeg" weg was van die Britse regering, is dit verstaanbaar dat ook hy sou voel vir 'n onafhanklike kerk wat geen verbinte= nis met die Britse Kaapkolonie sou hê nie. In 'n memorie aan kommandant-generaal M.W. Pretorius kom sy pro-Van der Hoffgevoelens duidelik na vore: "Uit brieven en provaten de sprekken hebben wy verstaan dat de WelEdele heeren der Volksraad tegen zyn met de voorstelleng onzer leeraar. WelEdele heer, wy wenschen onse leeraar vry en onafgankelyk te hebben zoo als wy volstrek niet voorgesteld te worden voor een vreemde Zynode en endien de WelEdele Volksraad altoos werkende is om ons onder en weder de oude afgelegde jukken [van die Kaapse owerheid] te brengen zoo vent wy onder= getekende ons verplegt de Volksraad te bedanken. Wy wenschen onser leeraard vry en onafhankelyk te hebben van alle Zynode ..."¹¹ In sterker en duideliker taal kon hierdie pioniere hulle gevoelens nie uitdruk nie. Kerklike onderwerping aan die Kaapse Sinode het vir hulle indirek neergekom op politieke onderwerping aan die Britse owerheid. Dit wou hulle ten alle koste

-----

10. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Verslag Raadsitting te Lydenburg, 21.9.1853, arts. 28-32), pp.152-154.
11. D.W. Krynauw en H.S. Pretorius (reds.): Transvaalse Argiefstukke R575/53: J.W. Viljoen en 61 ander - M.W. Pretorius, Klein Marico, 17.11.1853, p.389.

vermy. Hierdie sterk taal was tipies van Viljoen: hy sou liever sy trou aan die Volksraad opsê as om onder die Kaapse Sinode te val.

Jan Viljoen en die Maricoaners was nie die enigste Transvalers met sulke onafhanklike gevoelens nie. Toe die Volksraad in November 1853 in Potchefstroom gesit het, het daar terselfdertyd weer 'n vergadering van die gesamentlike Transvaalse kerkrade oor die inlywing by die Kaapse Sinode al dan nie plaasgevind. By hierdie geleentheid het ds. Van der Hoff 'n argument gebruik wat die deurslag ten gunste van 'n onafhanklike kerk gegee het. Hy het naamlik verklaar dat "... de Kaapsche Synode bestaat bij ordonnantie van den Wetgevenden Raad in de Kolonie, en alle kerkelijke wetten door het Britsch gezag moeten gesanctioneerd worden en wij derhalve, al is het slechts zijdelings, zoo doende weder eenigermate van de Britsche regeering afhankelijk worden."¹² Teen hierdie argument was niemand wat nie weer onder "de oude afgelegte jukken" van die Britse owerheid wou kom bestand nie. Die Volksraad het derhalve besluit dat daar geen inlywing van die Transvaalse gemeentes by die Kaapse Sinodes mag plaasvind nie.¹³

Na November 1853 was die posisie in die woorde van ds. Van der Hoff soos volg: "De Nederduitsch gereformeerde Kerk in de Z. Afrik. Republiek beschouwt zich dus als een onafhankelyke Kerk, onder haar eigen bestuur."¹⁴ Dit was geheel en al na Jan Viljoen se sin. In September

-----

12. Aangehaal uit G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, p.93. Scholtz meen dat die juistheid van hierdie bewering van ds. Van der Hoff nie bo alle twyfel staan nie, want die Vrystaatse gemeentes, wat deel uitgemaak het van die Kaapse Sinode, was geensins ondergeskik aan Britse gesag nie. Volg Ibid., p.97.

13. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Notule, Volksraadsvergadering, Potchefstroom, 22.11.1853, art. 9), p.171.

14. J.H. Breytenbach (red.): Notule II (Bylaag 146, 1853: C. Potgieter en H.A.C. Pretorius - ds. A. Faure, Potchefstroom, 22.11.1853), p.542.

1856 het hy in opdrag van M.W. Pretorius 'n opname in sy wyk gedoen van wie voor en wie teen die Kaapse Sinode is, en berig: "Myn gansche Wyk is stellig teen het inlyven onder de Kaapsche Synode." Terselfdertyd het hy vir Pretorius verseker van "de Getroutheid van het Publiek van Klein Mariko, aan Kerk en Staat en U.H.Ed. Perzoon."¹⁵ Kerk en Staat was vir Viljoen 'n eenheid en Pretorius 'n simbool van die Groot Trek. Ongelukkig vir kerklike eenheid het nie alle Transvalers gevoel soos Viljoen en die Maricoaners nie. Onversigtige optrede van ds. Van der Hoff, getuige sy botsing met Smellekamp in Rustenburg in Junie 1854,¹⁶ het die Lydenburgers teen hom bevooroordeeld gemaak. Hulle het besluit om hom nie langer as hulle predikant te erken nie, en met goedkeuring van die Kommissie-Volksraad in November 1854 weer aansluiting by die Kaapse Sinode gesoek.¹⁷ Hierdie besluit het hulle in botsing met M.W. Pretorius gebring, want dit het direk ingedruis teen sy strewe na politieke en kerklike eenheid. Hy het dus besluit om die Lydenburgers op kerklike gebied met politieke middele teen te gaan. By die Volksraadsitting op Pienaarsrivier in September 1855 het hy die lede wat op die Lydenburgse Kommissieraad van November 1854 gedien het in 'n staat van beskuldiging gestel deurdat hulle optrede sou "zeker aanleiding kunnen, ja, zullen geven tot opstand of

-
15. SS 12 R1205/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 26.9.1856, pp.174-175.
  16. S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, pp.98-104;
F.A.F. Wichmann: Die Wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, pp.157-158.
  17. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Notule, Kommissieraad te Lydenburg, 8.11.1854, afd. 26), p.28 en (Bylaag 39, 1854, Suppl. stukke 40/54: Lydenburg kerkraad-Kommissieraad, 7.11.1854), p.276;
G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.111-112.

scheuring onder of tusschen de ingezetenen dezer Republiek."¹⁸ 'n Spesiale hof het die Lydenburgers daarop skuldig bevind aan verontagsaming van die grondwet, elk met 150 Rds. beboet, en onwaardig verklaar om enige betrekking binne die landsgrense te beklee.¹⁹ Die Lydenburgers het die uitspraak van die hof nie erken nie. Toe die Volksraad in Maart 1856 vir sy volgende sitting in Rustenburg byeengekom het, was daar onder die verteenwoordigers van Lydenburg vyf van die manne wat die vorige September by Pienaarsrivier gevonniss was. Dit het tot gevolg gehad dat daar nooit met die sitting 'n aanvang geneem is in die ware sin van die woord nie.²⁰ Met hierdie mislukte sitting het die Suid-Afrikaanse Republiek 'n politieke laagtepunt bereik. Die Lydenburgers wou hierna nie meer sittings van die Volksraad bywoon nie, en ook die Soutpansbergers onder leiding van Stephanus Schoeman het in eie weë opgegaan. Die Transvaalse politieke eenheid is verbreek as gevolg van 'n stryd wat 'n kerklike oorsprong gehad het.²¹ Ook op kerklike gebied was daar verdeeldheid: in 1859 het die Lydenburgers 'n eie predikant gekry in die persoon van ds. P.A.C. van Heyningen. Hulle het hulleself ingeskakel by die Kaapse Sinode. Dieselfde het gebeur in Utrecht aan die Transvaalse suidoosgrens. Op Hartbeesfontein in Wes-Transvaal was daar ook 'n sterk pro-Sinode groep.

-
18. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Bylaag 50, 1855, R907/55: M.W. Pretorius se "Beschuldigingen", Pienaarsrivier, 10.9.1855), pp.37-377;
G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.115-116.
19. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Notule, Sitting te Pienaarsrivier, 18.9.1855, art. 54), p.102.
20. J.H. Breytenbach (red.): Notule III (Volksraadsitting te Rustenburg, 4-11.3.1856), pp.123-133.
21. G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.124-126.

Gemoedsbesware teen die sing van Gesange by kerklike geleenthede was in 1859 verantwoordelik vir 'n tweede kerklike verdeling in Transvaal - 'n verdeling wat, soos aanstons sal blyk, 'n groot invloed op die lewe van Jan Viljoen gehad het. Die beswaardes het hulle naamlik gewend na die Christelik-Gereformeerde Kerk in Nederland - wat nie in sy eredienste van Gesange gebruik gemaak het nie - en die Sinode van hierdie kerk het besluit om 'n predikant na Suid-Afrika af te vaardig. Die keuse het geval op ds. Dirk Postma wat Nederland in April 1858 verlaat het. Op 11 Oktober is hy deur 'n groepie Transvalers in Ladysmith ontmoet, en 'n maand later was hy in Rustenburg. Met sy aankoms het die mense wat teen die gebruik van Gesange was vir die eerste keer die geleentheid gehad om hulle in 'n aparte gemeente te organiseer. Op drie kerklike byeenkomste het dit duidelik geblyk dat die standpunt van diegene wat teen Gesange was nie met dié wat ten gunste daarvan was versoen kon word nie. Die eerste byeenkoms was aan die einde van Desember 1858 in Potchefstroom, die tweede vroeg in Januarie 1859 in Rustenburg, en die derde was die agste Algemene Kerkvergadering in Pretoria wat op 10 Januarie begin het. Op hierdie vergadering is besluit dat Gesange behou sal word - iets waarmee ds. Postma hom nie kon vereenselwig nie. Hy het dus kontak gemaak met die anti-Gesange mense en hulle het besluit om 'n eie Gereformeerde kerk te stig. Dit het in Februarie 1859 in Rustenburg gebeur. Daar was toe drie Afrikanerkerke in Transvaal.²²

-
22. J.P. Jooste: Die Geskiedenis van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, pp.46-61;
G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika I, pp.149-156;
B.R. Krüger: Die Ontstaan van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, pp.157-214. Lg. skrywer verwerp bewerings dat ds. Postma as sendeling na Suid-Afrika gestuur is.

Jan Viljoen en die Maricoaners wat voorstanders van kerklike eenheid was, was nie tevrede met die stigting van 'n afsonderlike kerk deur ds. Postma nie. In Maart 1859 het die veldkornet aan president Pretorius geskryf dat 'n besoek van ds. Postma aan hulle geweste die grootste ontstuiimingheid onder die inwoners verwek het, "zoodat ik genoeg te doen gehad het, om het publiek te keeren; maar nog is alles wel afgeloopen zoodat hier nog goede orde en wet heerscht."²³ Hyself het vir ds. Postma verbied om in die omgewing van sy plaas Vergenoeg rond te reis.²⁴ Hy het van die stigting van die Gereformeerde Kerk gepraat as "deze ongelukkige scheuring ... die plaats gevonden heeft in onze kerk." Hy het in 1859 voorspel dat, "indien de zaak nu niet geheeld wordt, ... er een Religie oorlog onder de Emigranten zal ontstaan, die het verschrikkelijkste van alle kwaad is die deze Republiek kan overkomen." Daarom was dit sy "vurigste wensch en onderdanige bede" dat president Pretorius alles in sy vermoë moes doen "om dezen ramp voor te komen."²⁵ Die Burgeroorlog wat hom oor die volgende vier jaar in die Suid-Afrikaanse Republiek afgespeel het, kan nie in die ware sin van die woord as 'n "Religie oorlog" bestempel word nie, maar soos uit hoofstuk 5 blyk, het kerklike oorwegings, ook van die kant van Viljoen self, 'n belangrike rol daarin gespeel. Kerklike eenheid was een van sy motiewe. Hy sou kerklike verdeeldheid in verband met staatkundige verdeeldheid bring en politieke en kerklike eenheid probeer bewerkstellig.

-----

23. SS 25 R2663/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 15.3.1859, pp.56-57.

24. B.R. Krüger: Die Ontstaan van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, p.232.

25. SS 25 R2738/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.4.1859, pp.248-250.

Pretorius het wel probeer om die twee kerke te versoen. 'n Kerkvergadering wat op 26 April 1859 in Potchefstroom gehou is, is deur hom gevra om "te ondersoek of de alhier opgerichte Gereformeerde Kerk ... voldoet aan die vereischten van Art. 20 der grondwet, hetwelke luidt: 'Het volk wil zijne Nederduitsch Hervormde Godsdiensleer, zooals deze in de jaren 1618 en 1619 door de Synode van Dordrecht is vasgesteld, in haren grondbeginselen blijven behouden, en de Nederduitsch Hervormde Kerk zal de kerk van dezen staat zijn'." Die vergadering het bevind dat die Gereformeerde Kerk aan die bepaling van hierdie artikel van die konstitusie voldoen. Daar moes dus gepoog word om die twee kerke te verenig. Op vergaderings van die Gereformeerdes in Augustus, die Hervormers in September, en albei kerke saam in November 1859 kon nie tot 'n oplossing van die geskilpunte tussen hulle geraak word nie. 'n Finale versoeningspoging het ook in September 1860 misluk.²⁶

In die Suid-Afrikaanse Republiek was die Hervormde Kerk egter die bevoorregte Kerk, die Staatskerk wat deur die Regering beskerm moes word. Soos reeds gemeld was Jan Viljoen lid van hierdie kerk. Baie Transvalers het egter bly vaskleef aan die Kaapse Nederduits Gereformeerde Kerk; ook die Gereformeerde Kerk wat deur ds. Postma gestig is, het 'n aansienlike aanhang geniet. Hiermee was die Hervormers nie tevrede nie. Hulle wou die bevoorregte posisie van hulle kerk as Staatskerk beskerm en terselfdertyd van hierdie posisie

-----

26. J.P. Jooste: Die Geskiedenis van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, pp.67-70;
B.R. Krüger: Die Ontstaan van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, p.215;
S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, pp.160-167;
G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.157-162.

gebruik maak om sake vir die ander twee kerke te be-
mocilik.²⁷ So is die President en Uitvoerende Raad
in Desember 1859 in 'n aantal eendersluidende
memories versoek om 'n Gereformeerde predikant te belet
om die Republiek binne te kom. Een van die memories
is deur Jan Viljoen onderteken, en lui soos volg:
"Wy de ondergeteekende Burgers der Zuid Afrikaansche
Republiek, ledematen der Nederduitsch Hervormde ge-
meenten wenden ons by deze met gepaste eerbied en
hoogachting maar ook met dringenden verzoek en ernst
tot u Hoog Edele Heeren met de vraag of u Hoog Edele
ons wilde inlichten op de vraag: Welke Kerk de Kerk van
de Staat is; de Nederduitsch Hervormde Kerk welke al-
hier bestaan heeft van af het begin der aanlegging van
dit land of de kerk nu onlangs opgericht onder de leiding
van den Heer D. Postma?" Dan vra die memorialiste dat
"aangezien er vele vergeefsche pogingen zyn aangewend
om eene vereeniging te bewerken tusschen onze Neder-
duitsch Hervormde Kerk en de Kerk welke door den Heer
Postma is opgericht dat de Kerk door den Heer D. Postma
opgericht den naam drage welke dezelve werkelyk toekomt
en dat de naam dezelfde moge Zyn als van de Kerk welke
hem hierheen heeft afgevaardigd volgens zyne documen-
ten." Daarna volg 'n bekendmaking wat sinspeel op
die vraag wat die Uitvoerende Raad in April 1859
aan die Kerkvergadering op Potchefstroom gestel het:²⁸
"Tevens nemen de ondergeteekenden de vryheid U Hoog-
Edele te berigten dat wy het voornemen hebben en ten
uitvoer zullen brengen, om, teneinde volkomen
ingelicht te worden te schryven naar de Hoogw.

-----
27. S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits
Hervormde Kerk van Afrika, p.138;
G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits
Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I,
p.174.

28. Volg voetnoot 26 hierbo.

Synode van de Nederduitsch Hervormde Kerk in Holland en aan de Professour van de Nederduitsch Hervormde academien, of onze Nederduitsch Hervormde Kerk of de Kerk waarvan den Heer D. Postma is uitgezonden het meest overeenkomstig is met de Synode van 1618 en 1619 ..."²⁹ Of die voornemens in hierdie memorie uitgespreek, uitgevoer is, kon nie vasgestel word nie. Aan die heil van die Gereformeerde Kerk het dit egter geen verskil gemaak nie. Die versoekskrif getuig egter van 'n sekere ontwikkelheid by Viljoen.

In hoofstuk 5 waarin Viljoen se rol in die Burgeroorlog nagegaan word, word die kerklike opvattinge van daardie tydperk ook bespreek. Hier kan volstaan word by die opmerking dat die idee om die Hervormde Kerk as Staatskerk te behou, wel as motivering vir Viljoen se optrede teen Kruger, die leier van die Gereformeerdes, gedien het. Dit verklaar in 'n groot mate Viljoen se proklamasie van 9 Januarie 1864 waarin "ieder lidmaat" van die "staatskerk en geloof" gewaarsku word om nie teen "onze Kerk, Staat en geloof" te veg nie.³⁰

Uit Viljoen se besware teen die Gereformeerde Kerk, sy poging om ds. Postma van Vergenoeg weg te hou en sy optrede teen Kruger tydens die Burgeroorlog, is dit duidelik dat hy alles in sy vermoë sou doen om die posisie van sy kerk te beveilig. 'n Volgende insident wat by hierdie lys gevoeg kan word, was sy optrede teen ds. F.L. Cachet toe dié in 1868 in Marico kom kerkhou

---

29. SS 30 R3373/59: J.W. Viljoen en 46 ander - President en Uitvoerende Raad, Potchefstroom, 24.12.1859, pp.518-520.

30. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, pp.11-12;
F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewes van die Republikeinse Afrikaners I, pp.310-311;
G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.177-178;
S.P. Engelbrecht oor J.W. Viljoen in die Almanak, N.H. Kerk, 1926, p.154.

het. Voordat dit bespreek word, moet daar aandag gegee word aan die posisie van die Nederduits Gereformeerde Kerk.

In die vroeë sestigerjare was die posisie van dié Kerk in Transvaal alles behalwe rooskleurig. Tog sou hy nie verdwyn nie maar intendeel nuwe bloei beleef. Dit moet toegeskryf word aan die verskyning van ds. F.L. Cachet wat na 'n derde beroep in 1865 in Utrecht aangekom het. Die Nederduits Gereformeerde Kerk het deur sy onvermoeide arbeid 'n faktor van betekenis in Transvaal geword. Hy het almal wat nie tot die Gereformeerde of Hervormde Kerke behoort het nie in verskillende dele van Transvaal in Nederduits Gereformeerde gemeentes verenig en dié gemeentes weer in Sinodale vergaderings saamgesnoer. Met die Hervormde Kerk kon dié Kerk egter nie saamwerk nie. Tydens die Algemene Kerkvergadering in Pretoria in November 1865 het hy die naam van die Hervormde Kerk probeer verander kry na Nederduits Gereformeerde, en het sy ortodokse standpunt in verband met die kerkreg en belydenisskrifte in botsing gekom met die liberale houding van di. Van der Hoff, Smits en Begeman van die Hervormde Kerk. Ds. Cachet het daarop verklaar dat hy die hele Republiek sou deurreis om "zuiver Gereformeerde gemeentes" op te rig en sy kragte wy aan die Nederduits Gereformeerde Kerk as geheel. Op 3 Desember 1866 het die eerste Sinode van die Transvaalse Nederduits Gereformeerde Kerk in Utrecht byeengekom. Verteenwoordigers van die gemeentes Utrecht, Lydenburg, Middelburg, Hartbeestfontein, Pienaarsrivier, Potchefstroom, Heidelberg en Vaalrivier (distrik Wakkerstroom) is daarheen afgevaardig. Later het daar nog vier gemeentes bygekom naamlik Marico (Zeerust), Ermelo, Bloemhof en Soutpansberg. Met die stigting van die gemeente Marico het ds. Cachet hom teen 'n onverwagte struikelblok in die persoon van kommandant Jan Viljoen vasgeloop.³¹

31. G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, pp.183-221.

In Augustus 1868 het Viljoen te hore gekom van ds. Cachet se voorneme om in Marico te kom kerkhou. Die voorneme het hom nie aangestaan nie. Hy het gevoel dat ds. Cachet se besoek onnodig was. Hy het gevaar vir die invloed van die Hervormde Kerk onder sy mense daarin gesien, en daarom het hy besluit om die aktiewe predikant toegang tot sy wyk te weier. Hier was weer die idee van kerklike eenheid in sy gedagte.

Ds. Cachet was reeds saam met die teologiese kandidate A.H. Hofmeyr en J.P. Jooste op pad na Marico toe sy was drywer, 'n sekere Blignaut, op 12 Augustus 'n brief van kommandant Viljoen ontvang, waarin hy beveel is om nie sy drie passasiers daarheen te bring nie aangesien ds. Cachet nie toegelaat sou word om in die wyk Marico kerk te hou nie.³² Ds. Cachet het besluit om hom nie daaraan te steur nie. Nog dieselfde dag is hulle deur die drif aan die grens van Marico. Viljoen het die daad by die woord gevoeg en met 'n paar van sy vriende persoonlik na die drif gery. Daar het Viljoen hulle gestop en beveel om om te draai. Die predikant se antwoord was dat niemand hom mag verbied om op 'n openbare pad te reis nie. Viljoen se seun Georg, Thys van Zyl en Piet Joubert het egter geweld gebruik en die wa deur die drif uit Marico uit geneem.

Ten einde hulle kerkverpligtinge op 13 Augustus na te kom het ds. Cachet en proponent Jooste dwarsdeur die nag geloop na 'n sekere Snow se plaas waar die diens sou plaasvind. Proponent Hofmeyr het later die dag met die wa daar opgedaag, maar ook kndt. Viljoen te perd. Hy het weer vir ds. Cachet beveel om Marico onmiddellik te verlaat. Die predikant het egter geen ag op sy bevele geslaan nie. Proponent Jooste het godsdiensoefeninge daar gehou.

-----

32. Argief Potchefstroom 196 Landdros Kriminele Sake 1857-1868: Onderzoek Viljoen-Cachet, Bewysstuk A, J.W. Viljoen-J. Blignaut, 12.8.1868.

Op Vrydag, 14 Augustus, het ds. Cachet van Snow se plaas vertrek op sy verdere reis deur Marico. Viljoen het weer persoonlik op G. Schoeman se plaas, Kwagga=fontein, opgedaag waar Cachet se wa weer deur hom voor=gekeer is. 'n Woordewisseling tussen predikant en kommandant het ontstaan. Viljoen het geweld toegepas en ds. Cachet vanaf sy perd met 'n sambok te lyf gegaan. Daarna het Viljoen ds. Cachet soos 'n gevangene op sy wa laat wegvoer en heeltemal uit sy koers losgelaat. Op 28 Augustus het ds. Cachet en proponente Jooste en Hofmeyr oor hierdie voorval 'n klag by landdros W.J. Otto van Potchefstroom ingedien. Dit het blykbaar nooit op 'n hofsak uitgeloop nie.³³

Na hierdie hardhandige optrede het kmdt. Viljoen hom nie verder met die predikant se werksaamhede bemoei nie. Hulle kon dus die volgende dag ongestoord voortgaan met die stigting van die Nederduits Gereformeerde gemeente Marico.³⁴ Die voorval het natuurlik mettertyd rugbaar geword, en is in die breë met afkeuring bejeën.³⁵ Viljoen het later volgens oorlowering self spyt daarvoor gehad en wou glo nooit juis daarvoor praat nie.³⁶ By die derde Sinode van die Nederduits

-----

33. Argief Potchefstroom 196 Landdros Kriminele Sake 1857-1868: Verklarings van A.H. Hofmeyr, J.P. Jooste en F.L. Cachet voor landdros W.J. Otto, 28.8.1868. Hierdie landdrosstukke was die belangrikste bron by die skrywe oor hierdie insident. Daar is ook gebruik gemaak van H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust, pp.222-230; S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, pp.244-247; Die Kerkbode, 27.2.1924 (P.G.J. Meiring: Twee Voornamse Hollanders, p.272 e.v.); F. Kriel: Die Lewe van Frans Lion Cachet, p.74.

34. F.L. Cachet: Vijftien Jaar in Zuid-Afrika, pp.164-165.

35. C. Spoelstra: Het Kerkelijk en Godsdienstig Leven, p.350.

36. A 787 (Preller) no. 213, Lêer 148 (Getuigenis van J.C. Fourie omtrent J.W. Viljoen), p.284.

Gereformeerde Kerk in Desember 1868 in Potchefstroom was daar selfs 'n beskrywingspunt van die gemeente Amersfoort oor die sambokaanval. Die afgevaardigdes op die Sinode het die behandeling wat ds. Cachet en proponente Hofmeyr en Jooste te beurt geval het betreur en hulle misnoë uitgespreek oor die feit "dat van die zijde der Hervormde leeraars en gemeenten geen enkel woord van afkeuring over Viljoens handelwijze is gehoord", wat impliseer het dat "die leeraren de handelwijze van het lid hunner gemeente stilzwijgend goedkeuren." Die Sinode was egter ook van mening dat dit geen doel sou dien om Viljoen voor 'n geregshof te daag nie, maar dat hy oorgegee moes word "aan Hem die rechtvaardig oordeelt."³⁷

Hierdie insident is 'n bewys van die onenigheid wat in Transvaal geheers het na die kerkverdelings. Kommandant Viljoen wat telkens wanneer die posisie van sy kerk op die spel was, geneig het om die reg in eie hande te neem, het ook hierin te ver gegaan. Hy het egter deur sy optrede onomwonde getoon hoe ontevrede hy was oor die kerklike verdeling en het persoonlik probeer verhoed dat dit tot Marico sou deurdring. Daarin het hy egter nie geslaag nie. Die voorval dui op die bitterheid wat in daardie dae op kerklike gebied geheers het en bring die neiging tot geweldadigheid in die "kwaai oubaas" Viljoen se karakter duidelik uit.

Na die stigting van 'n afsonderlike Hervormde gemeente Marico in Junie 1871 het Viljoen hom aktief saam met die Kerkraad en Gemeente beywer vir die verkryging van 'n eie predikant.³⁸ Met die ontvangs van die eerste predikant, ds. J.C. de Vries, in November 1875, was

-----

37. G.D. Scholtz: Die Geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika I, p.222.

38. SS 187 R887/75: Marico-Kerkraad - Uitvoerende Raad, 17.4.1875, pp.235-237.

die oud-kommandant ook teenwoordig. Die eerste Sondagoggend was daar effense oncnigheid onder die Kerkraadslede oor die vraag of hulle nuwe predikant van die preekstoel af mag preek of nie, waarop Viljoen opgespring en gesê het: "Kyk hier, julle het ons nou lang onder die Hollanders laat staan en nou het ons een Afrikaner hier ver een leeraar, jullie moet hem goed behandel en nie onder nie maar op die preekstoel laat staan, anders skop ik van morre die preekstoel= deur open en laat hem daar in gaan." Ds. de Vries het daardie oggend van die preekstoel af gepreek.³⁹ Die woord "skop" dui ook op die karakter van Viljoen.

In 1885 het daar 'n vereniging tussen die Nederduitsch Gereformeerde en die Hervormde Kerk plaasgevind, waaruit die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk ontstaan het, kortweg die Verenigde Kerk. Al die Hervormers was nie ten gunste van die vereniging nie, en hierdie beswaardes het die Hervormde Kerk behoue laat bly. Jan Viljoen was een van hulle.⁴⁰ Die kerklike eiendom was egter toe in besit van die Verenigde Kerk. In Zeerust sou dit tot ernstige botsing tussen die Hervormers en die Verenigde Kerk lei, want eersgenoemde het gevoel dat hulle ook die reg het om die kerkgebou vir dienste te gebruik. Die landdros is by die saak betrek, en ook 'n Regeringskommissie van ondersoek. Twee honderd en tagtig Hervormde lidmate het op 21 Julie 1890 twee petisies aan die Uitvoerende Raad gestuur, die tweede petisie waarvan Jan Viljoen die eerste ondertekenaar was, waarin hulle regte op die kerkgrond bepleit is. 'n Skikking kon eers na 'n hofsak bereik

-----
39. H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust, pp.207-208.

40. S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, p.341; S.P. Engelbrecht oor J.W. Viljoen in Almanak, N.H. Kerk, 1926, p.154.

word, en daarvolgens kon die Hervormers die kerkgebou behou.⁴¹

Dit is duidelik dat Jan Viljoen wat sy kerk betref alles behalwe passief gestaan het, al was hy nooit 'n ampsdraer in die kerk nie. Sy kerk sou tot by sy dood na aan sy hart lê, want hy was 'n gelowige man. In sy briewe kom uitdrukkings soos "met Gods hulp",⁴² "door des Heeren Zegen",⁴³ en "als de Heeren wil"⁴⁴ dikwels voor. Hy het ook sy kinders laat doop⁴⁵ en tot lidmate van die kerk laat word. By 'n geleentheid het hy 'n treffende voorbeeld uit die Bybel gebruik om die toestand in Transvaal te beskryf. Dit was in Maart 1879 by die Volksraadsvergadering op Kleinfontein. Daar het hy die hoop uitgespreek dat die onafhanklikheid van die Republiek spoedig herstel sal wees, "want de kinderen Israëls hadden wel 40 jaren in de woestijn rondgezworven, maar wij waren reeds langer in de verdrukking geweest."⁴⁶

Ten slotte moet opgemerk word dat Viljoen uiters "kwaai" in sy optrede was soos blyk uit die sambokaanval op ds. Cachet. Hy het fanaties gestaan by wat hy geglo het reg was. As heersersfiguur wou hy sy bevels uitgevoer sien. Dan het hy die reg in eie hande geneem en mense te lyf gegaan. In 1863-1864 sou hy ook die Staat te lyf gaan en in 'n burgeroorlog bloedvergieting te weeg bring.

-
41. S.P. Engelbrecht: Geskiedenis van die Nederduits Hervormde Kerk van Afrika, pp.369-375;
H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust, p.235.
42. SS 11 R1060/56: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 11.5.1856, p.267.
43. SS 16 R1638/57: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 9.7.1857, p.244.
44. SS 122 R474/70: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 3.10.1869, pp.116-117.
45. H. Rex: Die Voorgeskiedenis en Geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde Gemeente Zeerust, pp.160-161.
46. De Volksstem, 25.3.1879 (Verslag van byeenkoms op Kleinfontein, 20.3.1879).

HOOFSTUK 5

Leier van 'n Opstand teen die Staat

1. Die politieke agtergrond

Jan Viljoen het homself in Desember 1859 na Potchefstroom begewe om daar voor president M.W. Pretorius sy eed as kommandant te gaan aflê. Daarvolgens het hy belowe om die bevele van diegene wat bokant hom gestel is, te gehoorsaam, en om niks anders as die bloei, welvaart en onafhanklikheid van die Suid-Afrikaanse Republiek in die oog te hou nie.¹ Vier jaar later, in Desember 1863, was Viljoen weer in Potchefstroom waar hy deur opstandelinge teen die regering van die Suid-Afrikaanse Republiek tot hulle fungerende kommandant-generaal gekies is.² Hierdie vier jaar was 'n tydperk van woelinge en stryd in die pioniere-gemeenskap noord van die Vaalrivier, wat 'n onuitwisbare merk op die gees van die Transvaalse volk nagelaat het, en waaroor hulle later skaam gevoel het. In hierdie botsings het Jan Viljoen 'n belangrike rol gespeel.

Om Viljoen se rol in 1863-1864 te begryp sal dit nodig wees om die politieke agtergrond van 1860 tot 1863 kortliks te skets. Vir die Suid-Afrikaanse Republiek was dit 'n tyd van staatkundige verwarring, politieke onstabiliteit en onsekerheid en gebrek aan leierskap. Die grondoorsaak van die Burgeroorlog moet gesoek word in die verkiesing van M.W. Pretorius tot die president van die Oranje-Vrystaat terwyl hy nog president van Transvaal was. Dit hou verband met die verenigingstrowe wat daar ná die Groot Trek en die ontstaan van die

-
1. SS 30 R3400/59: J.W. Viljoen se eed as kommandant, Desember 1859, p.586.
  2. Artikel deur Justitia in Het Volksblad, 16.1.1864.

twee Boererepublieke in 1852-1854 by die Voortrekkers gelowe het. Twee republieke was vir hulle iets onnatuurliks. M.W. Pretorius het al sedert 1853 (soos ook sy vader) die ideaal gekoester om die twee Republieke te verenig en vanaf 1854 tot 1858 daadwerklike pogings aangewend om dit tot stand te bring. In Junie 1858 was die twee Republieke op die punt om te verenig toe sir George Grey dit verhinder het deur as Britse beleid te verklaar dat, indien die twee Republieke verenig dit die verval van die twee Konvensies sou meebring.³ Omdat die Republieke nie 'n risiko wou loop om hulle onafhanklikheid te verloor nie het vereniging dus nie deurgegaan nie. Onder die druk van die Basoeto-oorlog van 1858 het die Vrystaatse Volksraad in Desember 1858 met een stem meerderheid op federasie met die Kaapkolonie besluit.⁴ Weens die houding van die Londense regering het dié federasie ook nie deurgegaan nie. Die verenigingsgesindes in die Oranje-Vrystaat het egter tot 'n reaksie oorgegaan en gehoop om vereniging met die Suid-Afrikaanse Republiek te bewerkstellig deur vir M.W. Pretorius tot hulle president te kies.

Hierdie verkiesing, hoewel aantreklik vir Pretorius, was ongeleë vir Transvaal vanweë die politieke woelinge wat in die voorafgaande jare tussen die regionaal-politieke groepe en veral ook om die presidentskap van M.W. Pretorius plaasgevind het. Dit is bekend dat Zoutpansberg wat onder leiding van Stephanus Schoeman gestaan het die presidentskap van M.W. Pretorius in 1857 verwerp het, met burgers teen hom opgetrek het,

-----

3. Grey se skrywe aan die Vrystaatse president waarin hierdie dreigement gemaak is, is op 12-13 Julie 1858 deur die Transvaalse Volksraad behandel ('n afskrif van die brief is dan ook gepubliseer in J.H. Breytenbach (red.): Notule III, p.184) en het dus saam met die Volksraadsnotules in die Staatskoerant van 16.7.1858 onder die openbare aandag gekom.
4. D.C. Joubert (red.): Notule Volksraad O.V.S. III, pp.90 en 132-133.

en dat eers in 1858 tot versoening oorgegaan is toe hy tot kommandant-generaal van Pretorius herverkies is. Die Oos- en Suidoos-Transvalers met Lydenburg as sentrum wou Pretorius ook nie erken nie en het in 1856 oorgegaan tot die stigting van die Republiek Lydenburg.⁵ In 1857 het M.W. Pretorius dit met die Vrystaat by die Renosterrivier aan die stok gehad, waarna hy probeer het om sy teenstanders in Transvaal te versoen. Die poging het uitgeloop op 'n vereniging met die Republiek Lydenburg wat eers in April 1860 'n werklikheid geword het.⁶ Die Pretorius-aanhangers het Potchefstroom-Marico tot sentrum gehad en hulle sou by hom staan ook wat sy Vrystaatse presidentskap en verenigingsideaal betref.

Pretorius se vertrek na die Vrystaat het dus gekom in 'n tydstip toe die middelpuntvliedende kragte in Transvaal nog nie heeltemal tot rus gekom het nie en nog voordat konsolidasie van die verenigde staat kon plaasvind. Sy buitelandse onderneming sou opnuut 'n stok in die wiel van Oorvaalse staatsvorming word en die middelpuntvliedende kragte weer loslaat waardeur regeringloosheid en chaos ingetree het. Die probleme sou grootliks om sy persoon en sy verenigingsideaal sentreer. Transvaal is leierloos agtergelaat.

Pretorius het uit 'n onverwagte oord steun gekry naamlik by Stephanus Schoeman wat voorheen sy vyand was. Dié het die verenigingsideaal gesteun vanweë die feit dat sy vorige leier, A.H. Potgieter, aansprake op die Winburgse gebied gemaak het en Schoeman het hom as die erfgenaam van Potgieter se leierskap gesien. Ook het Pretorius die steun geniet van sy Wes-Transvaalse

---

5. F.A.F. Wichmann: Die Wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek 1838-1860, p.169.

6. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 3-10.4.1860, art. 13), p.41.

volgelingen, veral van Jan Viljoen, maar daar was ook teenkanting veral van die kant van die Oos-Transvalers wat, soos gesê, in April 1860 met die Suid-Afrikaanse Republiek herenig het. Terwyl sy direkte aanhangers Pretorius gesteun het, was daar baie burgers wat in die woorde van Viljoen "eenigzins onrustig" gestem is deur sy vertrek en die moontlikheid van vereniging, want dié kon, gedagtig aan Grey se dreigement van 1858, die onafhanklikheid van die Suid-Afrikaanse Republiek risikoer, en dié het swaar by hulle geweeg. Daar sou dus polarisasie in die Suid-Afrikaanse Republiek kom rondom die persoon van Pretorius.

Kommandant Viljoen het die nuwe situasie dopgehou en sy leier op 28 Januarie 1860 van advies bedien: "Het is noodig dat U.H.Ed. niet onder de tegenwoordige Constitutie van den Vrystaat inzweren, maar voor dat U.H.Ed. Uwen Eed afleggen zulke voorstellingen en bepalingen maken, dat U.H.Ed. niet aan den Vrystaat gebonden worden, maar wel de Vrystaat aan en onder U.H.Ed."⁷ - raad waaraan Pretorius hom probeer hou het.⁸ Viljoen gaan nog dieper op die saak in. Die belangrikste rede, volgens hom, waarom Pretorius by die aanvaarding van die amp van president van die Oranje-Vrystaat uiters versigtig moes wees, was omdat die Vrystaters self oor hulle grondwet verdeeld was. Met insig verklaar hy dat die gevaar nie van die kant van die Britse regering afkomstig was nie, maar van die kant van die Vrystaters self, omdat hulle sinsinsiens nog nie geweet het wat vryheid is nie. Viljoen was veral bekommerd oor die "verscheidene gevoelens der inwoners van den Vrystaat, betreffende ons, het Britsch Gouvernement, en hun zelve" - teenstrydige

-----

7. SS 32 R3514/60: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 28.1.1860, pp.216-219.

8. Volgens F.A.F. Wichmann: Die Wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek 1838-1860, p.238.

veelens wat in 1858 tot uiting gekom het toe die Vry= staatse Volksraad in Junie op die punt gestaan het om vereniging met Transvaal deur te voer, maar in November egter op vereniging met die Kaapkolonie besluit het.⁹ Viljoen het goeie rede gehad tot skeptisisme, want waar= deer 'n volk waarvan die leiers sulke besluite neem werklik sy vryheid?

Tog het Viljoen, soos trouens die meeste Pretorius= aanhangers in Transvaal, gevoel "de Vrystaat komt ons Emigranten wettig toe."¹⁰ Viljoen het self onder Andries Pretorius by Boomplaas geveg vir die behoud van die Emigrante=gronde in die Transoranje. Dit is dus verstaanbaar waarom Pretorius se ideaal om die Oranje= Vrystaat met Transvaal te verenig, deur Viljoen onder= steun is. Dit was ook die geval by ander Pretorius= volgelinge, veral in Wes-Transvaal. Viljoen skryf byvoorbeeld in Maart 1860 aan Pretorius dat hy en die inwoners van Marico "wenschen dat de dag moogt aan= breken dat de twee staten in een gebonden zyn." Intussen het hy ook gehoor van "Eerzuchtige Personen" wat teen Pretorius gekant was en gepoog het om sy posisie as Transvaalse president te ondermyn. Daarop het Viljoen die volgende veelseggende en ondubbelsinnige belofte aan Pretorius gemaak: "Maar ik verzeker U.H.Ed. dat ik naast U zal staan en met U.H.Ed. sterven, U.H.Ed. helpen, en verdedigen."¹¹ Sy steun het onvoorwaardelik by Pretorius gelê, en binne vier jaar sou Viljoen die wapen ten behoewe van Pretorius opneem.

-
9. Volgens J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog in die Suid-Afrikaanse Republiek, p.37, gee hierdie brief die presiese gevoelens en besware van 'n groot aantal Transvalers weer.
  10. SS 32 R3514/60: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 28.1.1860, p.219.
  11. SS 33 R3653/60: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 26.3.1860, pp.139-140.

Viljoen het nie gemeld wie die "Eerzuchtige Personen" was nie. Op 1 Februarie 1860 het die Volksraad aan Pretorius buitelandse verlof vir nie langer as ses maande nie, toegestaan.¹² Enkele dae later is hy as president van die Oranje-Vrystaat ingesweer.¹³ In April het die Volksraad egter 'n besluit geneem "wat al die middelpunt vliedende kragte andermaal sou ontketen",¹⁴ 'n besluit naamlik "dat de Wel-Ed. Heer M.W. Pretorius, tot de zitting van den Edl. Achtb. Volksraad in September aanstaande buiten zyne werkzaamheden als President zal blyven",¹⁵ dit wil sê hy is uit sy pos in Transvaal geskors, moontlik uit vrees vir wat vereniging kon bring. Vir die talle Pretorius-volgelinge in Wes-Transvaal was hierdie besluit teleurstellend. Soos blyk uit Viljoen se skrywe hierbo aangehaal, was hierdie mense fanatiese aanhangers van hulle leier wat ook staatshoof was. By die uitskakeling uit sy amp wou hulle nie berus nie.¹⁶

Kommandant Jan Viljoen het homself aanvanklik nie aktief by die geskille wat uit Pretorius se dubbele presidentskap voortgespruit het, laat betrek nie, en het eers in November 1863 tot die politiek toegetree. Hy het wel die sogenaamde "Protes van Mooirivier"

-----
12. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Potchefstroom, 31 Januarie-2 Februarie 1860), p.36.

13. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 16, 1860, R3683/60: J.H. Grobler-Volksraad, Pretoria, 9.4.1860), pp.345-346;
F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewes van die Republikeinse Afrikaners I, pp.263-264.

14. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.450.

15. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 3-10.4.1860, art.49), p.49.

16. Vgl. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewes I, p.41, waar hy melding maak van die Wes-Transvalers wat "nog steeds soos vroeër die staat met 'n persoon en wel die persoon wat per sé hulle man moet wees, d.i. M.W. Pretorius, assosieer." Met hom afgesit as president, kon die staat wat hulle aanbetref nie voortgaan nie, en daarom moes hy in sy posisie herstel word.

van Oktober 1860, waarin Pretorius nog steeds as president van Transvaal erken is, onderteken.¹⁷ Hierdie "Protes" het gevolg op 'n stormagtige Volksraadvergadering in Pretoria die vorige maand. Tydens dié vergadering het Pretorius ontslag as president van die Suid-Afrikaanse Republiek gevra. Die versoek is op 15 September deur die Volksraad goedgekeur "onder voorwaardes, dat Z(H)Edele (Pretorius) verpligt zy, met den Wel-Ed. gestrengen Heer St. Schoeman, Commandant Generaal, byeenkomsten te houden, ten einde het publiek de vereischte inlichtingen te geven, waarom ZHEd. ontslag heeft gevraagt."¹⁸ Van hierdie opdrag het beide Pretorius en Schoeman vir eie politieke gewin misbruik gemaak.

Stephanus Schoeman van Soutpansberg was op hierdie stadium 'n gefrustreerde man. Sedert 1858 was hy al kommandant-generaal en lid van die Uitvoerende Raad. Met Pretorius se vertrek na die Oranje-Vrystaat moes die Volksraad 'n waarnemende president kies, en die keuse het geval op J.H. Grobler, ook 'n lid van die Uitvoerende Raad. Schoeman was blykbaar bitter ontevrede dat hy nie gekies is nie, en het hom nie by die aanwysing neergelê nie.¹⁹ Van die opdrag om saam met Pretorius byeenkomste te hou om laasgenoemde se bedanking as president aan die volk te verduidelik, het Schoeman gebruik gemaak om eie invloed te win. Dit moes vir Pretorius onverwagse steun gewees het, want

-
17. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag: Verslag van "Het Volksblad" van 7.2.1861), p.89. Oor die inhoud van die "Protes", kyk infra pp.8-9.
18. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 10-29.9.1860, art. 66), p.65.
19. H.W. Grimsehl: Die Rol van Stephanus Schoeman tydens die Burgeroorlog (1861-1864), in "Historia", Tweede Jaargang Nr. 3, Desember 1957, pp.227-228.

Schoeman was een van sy ou teenstanders.²⁰ Politieke ambisie het soms eienaardige bondgenootskappe tot gevolg, en Schoeman se ambisie om waarnemende president te word het swaar by hom geweeg.²¹ Moontlik wou hy die pos slegs tydelik beklee totdat Pretorius sy verenigingsideaal deurgevoer het en dan terugkeer as president.

Pretorius en Schoeman se eerste byeenkoms is op 8 en 9 Oktober 1860 op Potchefstroom gehou. Daar is, in plaas van te verduidelik waarom die Volksraad Pretorius se bedanking as president aanvaar het, eerder die vlam van verset teen die Volksraad aangesteek, 'n vlam wat meer as drie jaar later deur Jan Viljoen tot sy hoogtepunt gekoester is. Die instrumente in Pretorius en Schoeman se hande was vyf vooraanstaande Pretoriusvolgelingen, naamlik J.W. Spruyt, D.F. Steyn, C.J. Bodenstein, H. St. Lombard sr. en J.F. Preller.²²

Hulle is genoem "Sprekers van het Volk", dit wil sê nense wat die "stem" van die volk vertolk. Dit is interessant om daarop te let dat daar aansluiting gevind is by die ou Voortrekkeropvatting, naamlik dat "die volk" die hoogste gesag dra, die "koningstem" is en

-
20. In Maart 1857 het Schoeman selfs vir Pretorius tot 'n tweegeveg uitgedaag - volg A.N. Pelzer: Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek I, p.58.
  21. H.W. Grimschl: Die Rol van Stephanus Schoeman, p.229. Hy meld ook die tanning van Schoeman se invloed in Lydenburg ten voordele van C. Potgieter as bydraende oorsaak vir Schoeman se politieke ommeswaai.
G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.451, is van mening dat Pretorius en Schoeman deur die optrede van die Volksraad in een kamp gedryf is.
  22. Bodenstein (wat later kante geruil het, sien infra, p.106), was op daardie stadium 'n kommandant; H.S. Lombard was vroeër landdros van Potchefstroom, lid van die Uitvoerende Raad en Volksraadslid, en was op daardie stadium weesheer van die Suid-Afrikaanse Republiek.

oek dat as "die volk" spreek, die owerheid moet swyg. Hulle het egter nie besef dat hulle slegs 'n onderdeel van die volk as geheel was nie. Die sogenaamde "Sprekers" het hulle bes gedoen om by die teenwoordige publiek, of te wel die "volk", gevoelens teen die Volksraad te laat posvat. Die "volk", die "hoogste stem in de regering des lands hebbende", het besluit om Pretorius as president van die Suid-Afrikaanse Republiek te herstel en aan hom 'n jaar verlof toe te staan om sy bedrywighede in die Oranje-Vrystaat te kan voortsit. Intussen moes Stephanus Schoeman as president waarneem. Talle Pretoriusondersteuners het hulle handtekeninge by hierdie besluite gevoeg.²³ 'n Korrespondent van Het Volksblad het hierdie opstandsbesluite "de protesten van Mooirivier" genoem, en vir kommandant Jan Viljoen as 'n ondersteuner daarvan.²⁴

Die onvoorwaardelike steun wat die versetsmanne in Potchefstroom verwerf het, het hulle onmiddellik tot arbitrêre optrede laat oorgaan. Die regeringsters is onder bewaking van die simpatieke landdros J.C. Steyn geplaas, en aan H. Jeppe, die goewernements-drukker en posmeester-generaal, is opdrag gegee om slegs die bevele van 'waarnemende president' Schoeman te gehoorsaam.²⁵

Op 13 Oktober het Pretorius en Schoeman hulle tweede byeenkoms in Rustenburg gehou. Daar het dit minder voorspoedig met hulle gegaan. Die teenwoordige

-
23. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 49(a)-49(d), 1860, R4066/60: Besluite geneem op byeenkoms te Potchefstroom, 8-9.10.1860), pp.388-393.
  24. Het Volksblad, 7.2.1861, aangehaal in J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.89.
  25. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 51, 1860, BB 294/60: J.H. Grobler-St.Schoeman, Pretoria, 17.10.1860), p.396.

publiek het as hulle sprekers gekies Wm. Robinson en kommandant S.J.P. (Paul) Kruger. Kruger openbaar homself hier vir die eerste keer as 'n man wat slegs die gesag van die grondwet wou erken en geen onkonstitusionele optrede soos op Potchefstroom wou aanvaar nie.²⁶ Op hom en Robinson se voorstel is besluit om nóg die Volksraad, nóg Pretorius se handelswyse sedert Februarie goed te keur - die Volksraad omdat die toestaan van buitelandse verlof aan Pretorius ongrondwetlik was; Pretorius omdat sy aansoek om verlof om as president van 'n ander staat ingesweer te word, ook ongrondwetlik was. Verder is besluit dat 'n hof opgeroep moes word om geskille behoorlik op te klaar voordat 'n nuwe president gekies kon word.²⁷

Ook in Pretoria het Pretorius en Schoeman se veldtog op 26 en 27 Oktober die wind van voor gekry. Dáár is voorgestel "dat de besluiten van Rustenburg door het publiek van Pretoria worden gesecondeerd."²⁸ Die opstandige besluite het feitlik net in Wes-Transvaal ingang gevind. Daar was minimale steun uit ander distrikte, soos die 21 stemme uit Waterberg.²⁹ Die "Sprekers van die Volk" het dus nie die hele volk verteenwoordig nie, en dié het geblyk verdeeld te wees oor die Pretorius-aangeleentheid en die Volksraad se optrede.

-
26. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.452.
  27. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 50, 1860, R4069/60 en R4072/60: Notule byeenkoms te Rustenburg, 13.10.1860), pp.394-396.
  28. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 55, 1860, R4092/60: Besluite geneem op 'n byeenkoms in Pretoria op 26-27.10.1860), p.399.
J.F. van Oordt: Paul Kruger en die Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.102, beweer dat daar op Pretoria 'n meerderheid vir die Potchefstroom-besluite was.
  29. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 58, 1860, R4107/60: Notule byeenkoms in veldkornetskap Waterberg, 23.10.1860), p.400.

Potchefstroom was die hoofsetel van verset teen die Volksraad. Dit kom duidelik uit toe waarnemende president Grobler en die staatsekretaris Struben, wat op 20 November vir staatsake hierdie dorp besoek het, deur die "Sprekers van die Volk" beveel is om hulleself uit die voete te maak.³⁰ Aanvanklik het hulle die dreigement geïgnoreer, maar dieselfde aand is hulle lewe en veiligheid bedreig deur 'n aantal Potchefstroomse inwoners wat onder die leiding van die "Sprekers" D. Steyn en Fr. Preller gestaan het, waarop hulle die dorp op die volgende dag verlaat het.³¹ Die opstande-linge was vol moed vir die toekoms: op 14 Desember, so is bereken, sou die staatsgreep afgehandel word wanneer "de parmantige dikpens (Grobler) zal worden afgezet" en Schoeman deur drie- of vierhonderd man as fungerende president "op zyne zetel gezet (sal) worden". So skryf die Hollandse onderwyser H. Stiemens wat nou as die deur "die volk" benoemde fungerende staatsekretaris sou optree.³²

Skouspelagtig was die uiteindelijke staatsgreep nie. Op 6 Desember 1860 het Grobler uit eie beweging as waarnemende president bedank,³³ en Struben as staatsekretaris.³⁴ Dieselfde dag nog het die Uitvoerende

-
30. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 63, 1860, R4131/60; D.J. Steyn en J.F. Preller-J.H. Grobler en J.H.M. Struben, Potchefstroom, 20.11.1860), pp.402-403.
  31. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 65, 1860, BB327/60; J.H. Grobler en J.H.M. Struben - St. Schoeman, Pretoria, 26.11.1860), pp.403-404.
  32. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 66, 1860; H. Stiemens-J.G.C. van Leenhof, Potchefstroom, 30.11.1860), pp.404-405.
  33. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 73, 1860, R4172/60; J.H. Grobler-Uitvoerende Raad, Pretoria, 6.12.1860), p.409.
  34. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 72, 1860, R4171/60; J.H.M. Struben-Uitvoerende Raad, Pretoria, 6.12.1860), p.408.

Raad bestaande uit Schoeman, W.C.J. van Rensburg, P.J. Coetzer en C. Viljoen vir eersgenoemde as oudste lid ooreenkomstig artikel 64 van die grondwet as waarnemende president en vir W.C.J. van Rensburg as kommandant-generaal benoem.³⁵

Schoeman was nou voorsitter van die Uitvoerende Raad. Op sy voorstel besluit hierdie liggaam dat 'n algemene byeenkoms op 14 Januarie 1861 in Pretoria gehou moes word. Sowel die Volksraadslede as die "Sprekers" van die volk is aangeskryf om hierdie byeenkoms by te woon.³⁶ Op die bepaalde dag het ook 28 krygsoffisiere en tussen 125 en 150 burgers uit verskillende distrikte in die hoofstad byeengekom.³⁷ Schoeman wou waarskynlik van hierdie geleentheid gebruik maak om sy bewind gewettig te kry deur die Volksraad ook.³⁸ Aan die Volksraadslede het hy gesê dat hy hulle byeengeroep het omdat daar "van alle zyden klagten teen dezelve (die Volksraad) waren ingediend, waarmede hy die heren wilde bekend maken."³⁹ Hierdie manne was self nie eenstemmig oor die vraag of hulle nog as die hoogste gesag in die staat erken kon word nie, en, aangesien hulle die volksvertroue verloor het, nie moes bedank nie.

-----

35. UR 1: Notule, Uitvoerende Raadsitting, 6.12.1860, p.193; J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 4.4.1862, art. 28; 12.4.1862, art. 69), pp.101 en 116. Hierdie Volksraadsitting waarop Schoeman se optrede ondersoek is, word later behandel. Kyk H.W. Grinschl: Die Rol van Stephanus Schoeman, p.231 en J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.103.
36. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Verslag van "Een Vriend van Veritas" in De Zuid-Afrikaan, 7.3.1861), p.84.
37. The Friend of the Free State, 1.2.1861: Verslag van "Een Onpartydige Volks Vriend" opgeneem uit De Oude Emigrant.
38. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.455.
39. The Friend of the Free State, 1.2.1861: Verslag van "Een Onpartydige Volks Vriend" opgeneem uit De Oude Emigrant.

Tussen die Pretorius-ondersteuners in die Volksraad en die "anti-Pretorianen" was daar soveel meningsverskil oor die vraag of hulle moes bedank of nie, dat Schoeman geëis het dat die vergadering 'n paar uur verdaag sodat hy met die krygsoffisiere daaroor kon beraadslaag of die Volksraad sou sitting neem of nie. Al het geen wet aan enige krygsraad sodanige reg verleen nie, het die 28 offisiere wat in Pretoria was, en waaronder ook kommandant Viljoen getel het, besluit dat die Volksraadslede slegs kon sitting neem om die aanklagte teen hulle aan te hoor. Daarna moes hulle dadelik uiteengaan. Aangesien die meerderheid van die Volksraadslede bowendien geglo het dat hulle "niet verder voor land en volk kon werkzaam zyn", is aan die Krygsraad se versoek voldoen. Die Volksraad is egter nie uiteen nie voordat die voorsitter, D.H. Botha, van waarnemende president Schoeman verlof gekry het om die lede die volgende dag as privaat persone te laat vergader om te besluit wat hulle verder te doen staan.⁴⁰

Schoeman se goedgeelowigheid om 'n byeenkoms van die Volksraadslede toe te laat was volgens die historikus Theal 'n oordeelsfout⁴¹ wat hom later sy posisie sou kos. Die byeenkoms was op Woensdag, 16 Januarie. Die Volksraadslede het uit hulle midde 'n kommissie van vyf lede saamgestel om hulle belange verder te behartig. Die kommissie het daarop besluit om Daantjie Steyn en Jan Spruyt, twee van die Mooirivier-sprekers, te arresteer. Toe die Volksraadkommissie die volgende dag sy plan tot uitvoer wou bring, het Jan Viljoen, "de brave Comdt. van Marico", hom dadelik tot die twaalf Maricoaners wat hom vergesel het, gewend. Hulle was almal Pretorius-ondersteuners en ondertekenaars van

-----
40. Verslag van Het Volksblad, 7.2.1861, aangehaal in J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, pp.87-89.

41. G.M. Theal: History of South Africa VII (Struik, 1964), p.445.

die "Protes van Mooirivier", en sou nie toelaat dat hulle segsmanne so maklik gearresteer word nie. Viljoen se opdrag aan hulle was: "Vrienden, shiet uwe roeren af, en laa(d)t dezelve op nieuw, en zit er een kogel op."⁴² Die twaalf skote wat skielik oor Pretoria geklap het, het die arrestasie-poging deur die Volksraadskommissie net daar kortgeknip.

Die Volksraadskommissie het die stryd nie gewonne gegee nie, maar die volgende dag 'n aanklag van rebellie teen die vyf "Sprekers" by landdros J.J.P. Prinsloo van Pretoria ingelewer.⁴³ Prinsloo het dit voor die Uitvoerende Raad gelê, wat besluit het dat 'n hooggeregshof op 11 Februarie in Pretoria sou sitting neem om die aangeklaagdes te verhoor. Schoeman, die waarnemende president van die Uitvoerende Raad, se meegaan met hierdie besluit, kan net tot een gevolgtrekking lei, en dit is dat hy van mening was dat sy vyf grootste ondersteuners in Potchefstroom onskuldig aan enige vervolgbare oortredings was. Hy het nie besef dat hulle optrede gelyk gestaan het aan opstand teen die staatsgesag nie, en dat hy sy posisie ook daaraan te danke gehad het. Daarom het hy geen beswaar gehad toe dagvaardings op Spruyt, Lombard, Steyn, Preller en Bodenstein bedien is om op 11 Februarie voor die hof in Pretoria te verskyn nie.⁴⁴

Die hof het op die bestemde tyd en plek met sy sitting begin, maar van die vyf "Sprekers" was slegs Bodenstein teenwoordig. Die jurie se uitspraak was toe nie, soos Schoeman blykbaar verwag het, dat die Volksraad skuldig was aan ongrondwetlike optrede nie. Inteen-

-
42. The Friend of the Free State, 1.2.1861: Verslag van "Een Onpartydige Volks Vriend" oorgeneem uit De Oude Emigrant.
43. Verslag van Het Volksblad, 7.2.1861, aangehaal in J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.89.
44. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 9, 1861, Landdros, Pretoria, 553, T.4/2431, p.73 vv.: Dagvaarding), pp.415-416.

deel: op hulle aanbeveling het die landdroste Prinsloo en C. Potgieter van Lydenburg op 14 Februarie die vyf aangeklaagdes skuldig bevind en as "Rebellen en Staatsberoerders" gevonniss tot Rds.1333:2:4 elk, behalwe Bodenstein, wat vooraf skuld erken het en met slegs Rds. 200 beboet is.⁴⁵

Hierdie vonnis het ontevredenheid veroorsaak veral onder die Pretorius-ondersteuners in Potchefstroom waar gevoelens hoog geloop het.⁴⁶ Spruyt en Daantjie Steyn het op juridiese gronde protes aangeteken teen die uitspraak en verklaar "dat zy zich aan de uitspraak van het Hooge Gerechtshof ... niet onderworpen."⁴⁷ Verskeie memories met proteste teen die uitspraak het ook die Uitvoerende Raad bereik.⁴⁸

Toestande in Transvaal was nou hopeloos verward.

Om orde uit die chaos te probeer skep het kommandant-generaal Van Rensburg 'n spesiale Volksraadsitting vir 18 Maart in Pretoria belê.⁴⁹ Schoeman kon geen nodigheid vir so 'n vergadering insien nie, en het geweier om sy goedkeuring daarvoor uit te spreek.⁵⁰ Tog is die Volksraad byeengeroep. Slegs elf lede het

-----
45. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 9, 1861: Notule van die Hof), pp.416-419;
J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.104.

46. H.W. Grimsehl: Die Rol van Stephanus Schoeman, p.231.

47. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 11, 1861, uit Het Volksblad, 16.3.1861: Protes van J. Spruyt en D.J. Steyn, Potchefstroom, Februarie 1861), pp.420-422.

48. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 12, 1861, R4271/61: St. Schoeman-Volksraad, Pretoria, 6.3.1861), p.422.

49. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.104.

50. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 12, 1861, R4271/61: St. Schoeman-Volksraad, Pretoria, 6.3.1861), p.422.

opgedaag. 'n Geskikte lokaal kon ook nie vir die vergadering gevind word nie. Die lede het in die ope lug byeengekom, maar hulle is dieselfde dag nog onverrigtersake uiteen.⁵¹ Transvaal het nou geen behoorlike regering gehad nie, en so het die toestand tot 1863 gebly.

Schoeman het in April 1861 'n kommissie bestaande uit 12 verkose verteenwoordigers van "die volk" in Potchefstroom bymekaargeroep. Hierdie kommissie het die vonnis van die hooggeregshof van 14 Februarie ongeldig verklaar, asook die aanvaarding deur die Volksraad van Pretorius se bedanking as president die vorige September.⁵²

Op kommandant Paul Kruger se inisiatief het daar op 2 en 3 September 1861 'n byeenkoms van krygsoffisiere in Pretoria plaasgevind waarop die vraag geopper is "Of de Oude Volksraad weder zitting moet nemen, of dat er eene nieuwe electie voor eenen Volksraad moet plaats vinden". Schoeman het geweet dat die bestaande Volksraad nooit sy posisie as waarnemende president sou wettig nie. Hy stel dus voor "dat aangezien de gevoelens daaromtrent verdeeld zyn, en alle inwoners daarmede nog niet bekend, in ieder wyk byeenkomsten zullen worden gehouden, ten einde bekend te maken wat de gevoelens zyn, of de Oude Volksraad wederom moet zitting nemen, of dat er eene nieuwe electie voor eenen Volksraad moet geschieden." Hierdie voorstel is met twaalf stemme teen tien aangeneem - 'n gevaarlike klein

-
51. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Verslag, Volksraadsvergadering, Pretoria, 18.3.1861 uit Het Volksblad, 11.4.1861: Binnelandsche Berigten: Z.A. Republiek), p.92; G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.455; en J.F. van Oordt: Paul Kruger, pp.104-105.
52. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 13, 1861, Gouvernements Courant, 10.5.1861: Notule byeenkoms van burgers, Potchefstroom, 5-13.4.1861), pp.423-433.

meerderheid, veral as in gedagte gehou word dat een van die teenstemme dié was van Kruger wat "niet gaarne de zaak willende uitstellen."⁵³ Hy wou so gou moontlik die staatsgesag in die hande van 'n Volksraad herstel sien.

Dit is in hierdie fase dat Paul Kruger as leier tevoorskyn gekom het met die doel om die staatsake volgens "die wet" gereël te kry. Op die volgende dag, 4 September, het hy en 27 ander "Sprekers van Pretoria en andere distrikten" 'n versoek onderteken en aan Schoeman gestuur naamlik "om zonder uitstel werkzaam te zyn om de Regeeringsvorm onmiddelyk in stand te brengen, volgens Grondwet, daar wy nu Regeeringloos zyn." Hulle "noodig dus alle Burgers van de Republiek uit, om met ons werkzaam te wezen, ter bevordering van het welzyn der Republiek."⁵⁴ Tien dae later, op die 14de September, is soortgelyke besluite op Rustenburg geneem.⁵⁵ Dit was die eerste tekens van 'n organisasie om die staatsgesag teen die wil van "die volk" van Potchefstroom en Wes-Transvaal te beskerm.

Kruger se standpunt verdien nadere ontleding. Die "wets"-idee het hy waarskynlik van sy Gereformeerde predikant, ds. Postma, gekry. Daarby het hy uitgegaan van die idee dat "die volk" 'n Grondwet aanvaar het wat as basis vir 'n landsregering kan dien. As die voorskrifte daarvan stiptelik uitgevoer word of daarvolgens ondersoek gedoen word na die toestand, sou 'n wettige

-----
53. ZAR 39 Staatskoerant 13.9.1861: Kennisgewing van H. Stiemens, 5.9.1861. Die Jan Viljoen wat saam met Kruger gestem het was waarskynlik kmdt. J.J. Viljoen van Waterberg.

54. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 15, 1861, R4616/61: P.J. Botha, S.J.P. Kruger en 26 ander-St. Schoeman, Pretoria, 4.9.1861), pp.433-434.

55. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer, p.287.

regering weer op die been gebring kon word. Hy het hom op die beginsel van "die staat" gestel wat op die basis van die grondwet opgerig moet word. Dit het hom egter in 'n botsing gebring met diegene wat hulle self as "die volk" - die hoogste gesag - gesien het.

Stephanus Schoeman het die optrede van die kommandant van Rustenburg as 'n opstand teen sy gesag vertolk. Daarom het hy 'al die getroue onderdane wat die bloei en welvaart van die Suid-Afrikaanse Republiek vooropstel', opgeroep om op 2 November na Pretoria te kom.⁵⁶ Terselfdertyd het hy die Pretorius-gesinde landdros J.C. Steyn van Potchefstroom beveel om, indien nodig, met 500 man na Pretoria op te ruk. Toe Kruger na Pretoria gekom het om oor die betreurenswaardige toestand te onderhandel, het Schoeman hom daarvan beskuldig dat hy die Gereformeerde Kerk tot Staatskerk wou verhef.⁵⁷ So is die kerklike verskille in Transvaal by die Burgeroorlog betrek. Pretorius was lid van die Hervormde Staatskerk. So ook Schoeman, Jan Viljoen en die meeste van die Pretorius-ondersteuners. Kruger daarteenoor was lid van die Gereformeerde Kerk. Dit is te verstane dat sommige van die Gereformeerdes sou voel dat dit onnodig en onbillik was dat die Hervormde Kerk alleen deur die grondwet as Staatskerk erken is en dus in 'n bevoorregte posisie verkeer het. Die Hervormdes wou graag hulle posisie behou. 'n Kerklike aspek kon maklik 'n handige propaganda-instrument word in die hande van die "volks"-leiers wat Pretorius-aanhangers was.

Kruger was nie van plan om hom deur Schoeman se beplande magsvertoon en kerklike aantygning te laat afskrik nie. Daarom het hy ook sy eie ondersteuners tot die wapen opgeroep, soos blyk uit veldkornet H.S. Stroh se beroep op die inwoners van Rustenburg: "Uit

-----

56. Z.A.R. Staatskoerant, 11.10.1861.

57. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.105.

lasten orden van de boven my gestelde bevoegde magt, roep ik de onderstaande Heeren en trouwe Burgers op ... om op den 2den dag van de maand November 1861, te Pretoria te zyn, om de thans zwakke Staats Bestuur weder vast te stellen."⁵⁸ Tot 'n botsing tussen Kruger en Schoeman het dit egter nie gekom nie. Deur bemiddeling en onder voorsitterskap van M.W. Pretorius wat onverwags uit die Oranje-Vrystaat in Transvaal aangekom het, het 'n kommissie, gekies deur die "Volk der Z.A. Republiek", op 5 en 6 November in Pretoria vergader om op die "vreedzaamste en rechtvaardigste wyze" te probeer om 'n "regerings-vorm tot stand te brengen tot welvaart voor land en volk." 'n Groot aantal burgers was teenwoordig. Hulle is deur die ses kommissielede as verteenwoordigend van die hele volk beskou. Daar is besluit dat 'n nuwe Volksraad gekies moes word; dat 'n hooggeregshof daarna diegene wat verantwoorde-lik was vir die heersende ordelose toestand, moes uitwys; en dat die verskillende amptenare tot na die Volksraadsverkiegings hulle posisies sou behou."⁵⁹ In Desember is die reëlins vir die hou van die Volksraadsverkieging ordelik afgehandel.⁶⁰

So eindig die jaar 1861 dan met die belofte dat die toestand vreedzaam opgelos kon word deur die verkiesing van 'n nuwe Volksraad. Jan Viljoen het hom op hierdie stadium nog nie werklik in die politiek laat betrek nie. Plaaslike sake in sy distrik en veral jagaktiwiteite het sy tyd in beslag geneem. Hy was steeds 'n vurige Pretorius-ondersteuner, maar dié was op daardie stadium nog president van die Oranje-Vrystaat, en is

58. SS 40 Supplementêre stukke 1861 nr. 54: H.S. Stroh, veldkornet, Rustenburg, oproepingslys 1861, p.157.

59. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 16, 1861, Gouvernements Courant, 15.11.1861: Notule sitting van Volkskommissie, Pretoria, 5-6.11.1861), pp.434-436.

60. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 17, 1861, Gouvernements Courant, 13.12.1861: Notule komiteesitting, Pretoria, 10.12.1861), p.436.

bowendien deur die heersende bewind as die president van die Suid-Afrikaanse Republiek erken, sodat Viljoen dit nie nodig geag het om hom met die ordelose toestand in die staat te bemoei nie. In 1862 het die omstandighede vir Viljoen ook nie juis verander nie.

Die nuut- en wettig-verkose Volksraad het van 2 tot 26 April 1862 in Pretoria vergader.⁶¹ Die besluite van hierdie vergadering wat bedoel was om die landsregering weer op 'n georganiseerde voet te plaas, sou die vlam van opstand weer opnuut aanblaas. Eerstens is op 15 April besluit dat M.W. Pretorius vandat hy in September 1860 sy ontslag as president van die Volksraad gekry het, opgehou het om president van Transvaal te wees. 'n Verkiësing om die vakante betrekking te vul, sou dus gehou word, en die nuwe president op 13 Oktober 1862 ingesweer word. Tweedens het die Volksraad op 17 April besluit "dat den Fung. President St. Schoeman, in staat van beschuldiging moet gesteld worden, van: Pligtverzuim met voorbedachtheid." Daarom het die Volksraad hom ook as waarnemende president en lid van die Uitvoerende Raad geskors - ten minste tot tyd en wyl hy sy werkzaamhede voor 'n bevoegde regbank verantwoord het. Derdens is W.C. Janse van Rensburg as waarnemende president aangestel, D.J. Erasmus as waarnemende kommandant-generaal en J.H. Visage as waarnemende staatsekretaris. Erasmus wou die aanstelling nie aanvaar nie, en T. Snyman is toe in sy plek benoem.

Schoeman is per brief deur die Volksraad van sy skorsing in kennis gestel. Hy het die brief onopgemaak teruggestuur met die woorde dat hy net die waarnemende president St. Schoeman ken, en nie "die heer" St. Schoeman nie. Hy het homself dus steeds beskou as

-----
61. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule Volksraadsitting, Pretoria, 2-26.4.1862), pp.93-153.

waarnemende president en lid van die Uitvoerende Raad.⁶² Daarom wou hy nie die sleutels van die staatskantore aan die nuutverkose Volksraad oorhandig nie, en moes dit op 22 April oopgebreek word.⁶³

Schoeman het nie alleen gestaan in sy verset teen die besluite van die Volksraad nie. Die Pretorius-volgelinge van Potchefstroom se wêreld het dit ook nie aanvaar nie, en Pretorius per brief versoek om weer sy amp in die Suid-Afrikaanse Republiek te kom opneem.⁶⁴ Hy antwoord in Mei dat hy eers na Kaapstad moes gaan, maar by sy terugkoms sou hy hom dadelik na die Republiek begewe "om zoo niet als President, dan als M.W. Pretorius uwe smarten samen te dragen of my onder de keuze des Volks te onderwerpen."⁶⁵ Sy volgelinge het dus verwag dat hy sou kom.

Die situasie in die Suid-Afrikaanse Republiek het nou uitgekristalliseer. Aan die een kant was daar die Pretorius-volgelinge wat Schoeman as waarnemende president erken en ondersteun het tot tyd en wyl Pretorius sou terug wees om weer die amp van Staatspresident te beklee. Hierdie volgelinge het hulleself as "die volk" beskou, vandaar die benaming "Volkslager". Aan die ander kant was daar die nuwe Volksraad, wat volgens die grondwet wettig verkies is en as "staat" die nuut benoemde waarnemende president W.C.J. van Rensburg gesteun, en 'n nuwe presidentsverkieping uitgeskrywe het waarvoor hy Paul Kruger en Cornelis Potgieter van Lydenburg as kandidate aanbeveel het.⁶⁶ Die "volk" (Pretorius-volgelinge) sou nou teenoor die "staat" (Staatslager) te staan kom.

-----
62. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.126 en 228.

63. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.134 en 136.

64. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer, pp.288-289.

65. ZAR Staatskoerant, 5.6.1862.

66. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.106.

Die tweede helfte van 1862 het 'n botsing gebring. Waarnemende president Van Rensburg het in opdrag van die Volksraad 'n hooggeregshof op Pretoria belê. Daar sou Schoeman en al die ander wat die vermeende verantwoordelikheid vir die ordeloosheid tot April 1862 in Transvaal sou dra, vanaf 13 Augustus verhoor word.⁶⁷

Die hof het egter nie sitting geneem nie. Op die bepaalde dag het Schoeman aan die hoof van omtrent 30 man die staatskantoor gesluit. Van Rensburg het daarop vir Snyman en Kruger opgeroep om die hof te kon beskerm.⁶⁸ Hulle kon nie genoeg burgers vir die doel kry nie. Snyman het toe 'n algemene byeenkoms op 10 September belê "om voor het laast te probeeren of wij geen verandering ... zullen verkrijgen."⁶⁹

Die verteenwoordigers of "Sprekers" van "die volk" het dadelik na hulle sukses met die verhoeding van die hofsitting hulle stemme begin dik maak. Op 14 Augustus is waarnemende president Van Rensburg beveel om "het dorp Pretoria onmiddellijk te verlaten".⁷⁰ Die wettigheid van sy waarnemende presidentskap is in twyfel getrek, asook die wettigheid van die voorgestelde hooggeregshof.⁷¹

'n Maand later was die Krygsraad in Pretoria in sitting. Jan Viljoen was ook teenwoordig. Daarmee het die kommandant van Marico vir die eerste keer sedert Januarie 1861 die politieke toneel betree. In opdrag van die Krygsraad is die staatskantore heropen.⁷² Op 13 Sep=

67. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 28, 1862, R220/62: Aanklagte), pp.471-475.

68. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Verslag van de werkzaamheden van den Krygsraad: W.C.J. van Rensburg en J. Visage-T. Snyman, Pretoria, 13.8.1862), p.623.

69. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel, R317/62: T.J. Snyman-W.C.J. van Rensburg, Pretoria, 18.8.1862), p.624.

70. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: C.F. Preller-W.C.J. van Rensburg, Pretoria, 14.8.1862), p.623.

71. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Bekendmaking van C.F. Preller en ander "uit naam van het publiek te Pretoria", 15.8.1862), pp. 623-624.

tember het die Krygsraad voorts besluit om "tot veiligheid van den Staat en ter bescherming van's lands wetten, om een lager te doen trekken."⁷³ So ontstaan die "Staatslager". Ironies is dat Viljoen instrumenteel was in die skepping van die mag waarteen hy hom in Januarie 1864 as leier van die "Volkslager" sou vasloop.

Deur middel van die Staatslaer sou daar hardhandig teen Schoeman en sy opstandige volgelinge opgetree word. Omdat hy nie die landsvlag wat hy uit die staatskantoor verwyder het, wou oorhandig nie, is sy huis op Maandag 15 September deursoek. Nóg Schoeman nóg die vlag was daar te vinde. Die enigste noemenswaardige vonds was die gewonde jongeling Jacobus du Toit wat die vorige dag toe hy deur 'n blokkade van die Staatslaer gejaag het, 'n haelkorrel agter sy blad gekry het - gelukkig nie 'n dodelike wond nie.⁷⁴ Schoeman het toe reeds saam met G. Swarts en H. Schoeman na Potchefstroom uitgewyk, maar hy self het nou nie mooi geweet wat hy moes doen nie.⁷⁵ Blykbaar was sy bedoeling "dat de partijschap zoo mogen blijven tot tijd en wijl dat de heer M.W. Pretorius in onzen Staat weder terug is."⁷⁶ Snyman, die waarnemende kommandant-generaal, het egter besluit om krygswet te proklameer. Alle burgers is daarvolgens gelas om hulle gewapend na die Staatslaer te begewe.⁷⁷ In

-
72. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Zitting van den Krygsraad op 11.9.1862 te Pretoria), p.625.
  73. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Notule Krygsraadsitting, Pretoria, 13.9.1862), p.630.
  74. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Notule Krygsraadsitting, Pretoria, 15.9.1862), pp.636-637.
  75. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Verklaring van N. van Heerden, Pretoria, 18.9.1862), p.647.
  76. Soos S. Prinsloo, F.G. Wolmarans en H.F. Grobler namens die aanwesige publiek in Pretoria op 13.9.1862 aan St. Schoeman geskryf het, aangehaal in J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.649.
  77. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: Proklamasie van T.J. Snyman, Pretoria, 19.9.1862), pp.648-649.

Pretoria is die meeste van die opstandelinge gevange geneem. Die plan was om na Potchefstroom op te trek om ook daar die "Wet, Recht en Orde" te herstel.⁷⁸

Schoeman het op Dinsdag, 16 Desember, in Potchefstroom aangekom en onmiddellik die inwoners opgekommandeer om hulle by 'n "Volkslager" aan te sluit: dié wat nie wou gehoorsaam nie is met gevangeneeming bedreig, en hulle vuurwapens in beslag geneem.⁷⁹ Dat hy van Pretoria af na Potchefstroom uitgewyk het, is heel verstaanbaar, want hy was nou in die hart van Wes-Transvaal waar die Pretorius-ondersteuners gewoon het.⁸⁰ Hy was daarvan oortuig dat die optrede van Kruger en die Staatslaer teen hom en die Volkslaer as bymotief gehad het om die Hervormde Kerk sy posisie as Staatskerk te ontnem. Sy oproep aan Jan Viljoen op 25 September uit Potchefstroom⁸¹ - 'n oproep wat Viljoen nie dadelik ontvang het nie aangesien hy nie in Marico was toe dit daar aangekom het nie⁸² - moet teen hierdie agtergrond gesien word. Schoeman het geskryf: "Op ontvangst dezès moet de laatste man onmiddellik zonder verzuim hier komen om verder bloedvergieten voor te komen, tot bescherming van kerk en Staat; - Het lager van Paul Kruger⁸³ dat

-----

78. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman-W.A. Lombaard, Pretoria, 16.9.1862), pp.649-650.
79. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: W.A. Lombaard-T.J. Snyman, Potchefstroom, 17.9.1862), pp.650-651.
80. Aangehaal uit F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrowe, p.290.
81. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: St. Schoeman-J.W. Viljoen, Potchefstroom, 25.9.1862), pp.668-669.
82. Volgens 'n onderskrif, deur D.J. Coetzee, die veldkornet van Marico, by die brief in die vorige voetnoot genoem.
83. Bedoelende die Staatslaer waarvan waarnemende kommandant-generaal T.J. Snyman amptelik die leier was; in die praktyk het Kruger egter die leiding geneem.

als roovers rondgaat, kan reeds morgen hier zijn - Wij hebben ons lager bij de Kerk. Verzuim toch geen oogeblik, en klim op ontvangst, het koste wat het wil, te paard, en jaag naar hier. De wagens kunnen achteraan komen met de meeste spoed. Het lager is van plan om onze leeraar van der Hoff en al onze Leerars te verjagen, en de naam van Pretorius moet uit."⁸⁴

Schoeman het by die verkeerde adres hulp gesoek. In die eerste plek was Viljoen nie tuis nie, maar besig om gerugte oor vyandelikhede tussen nabygeleë Tswana-stamme te ondersoek. Dit het gelyk of die Bakwena van Sochele en die Bamangwato van Sagoema enige oomblik aan mekaar sou spring. Met sy terugkeer na Marico het Viljoen ook nie vir Schoeman te hulp gesnel nie, maar volgens bevel van die krygsraad van die Staatsleer aan Snyman geskryf dat hy sy manne laat opkommandeer.⁸⁵

Snyman het daarop vir Viljoen gevra om self met 20 man en slagvee na Potchefstroom te kom, maar vanweë die onveilige toestand nie meer mense uit Marico te onttrek nie.⁸⁶ Die wesgrens-kommandant het blykbaar besluit dat dit die beste sou wees om onder hierdie omstandighede in Marico te bly.

---

84. Die krygsraad van die Staatslaer het die inhoud van hierdie brief as "leugentaal en laster" bestempel - Kennisgewing van T.J. Snyman en J. van Dyk, aangehaal in J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.669. In 'n kennisgewing van 4.10.1862 het Snyman van 'n soortgelyke kommandeerbrief van veldkornet P.L.J. van Vuuren in geen ondubbelsinnige taal gesê "dat wij in het geheel voor geen geloofsquestie zijn opgekomen, maar om orde en wet te handhaven en oproermakers te straffen" - aangehaal in J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.659.

85. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: J.W. Viljoen-T.J. Snyman, Marico, 23.10.1862), pp.685-686.

86. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman-J.W. Viljoen, Potchefstroom, 27.10.1862), p.686. S.P. Engelbrecht se bewering op p.82 van sy Geschiedenis van de Nederduits Hervormde Kerk in Zuid-Afrika II dat Viljoen na ontvangs van Schoeman se oproep dadelik "zijn burgers tegen Kruger verzameld" is dus foutief.

Teen 20 September 1862 het die Staatslaer onder die leiding van generaals T.J. Snyman en J. van Dyk en kommandant Paul Kruger op die plaas van waarnemende kommandant W.A. Lombaard net buite Potchefstroom aangekom. Voorstelle is oor en weer tussen Schoeman se Volkslaer en die Staatslaer gemaak vir die oprigting van 'n regbank om die bestaande geskille op te los.⁸⁷ Geen ooreenstemming kon bereik word nie. Berig is ontvang dat M.W. Pretorius wat toe nog president van die Oranje-Vrystaat was op 7 Oktober op Potchefstroom sou aankom. Hy sou dan met onderhandelings oor die daarstelling van 'n regbank help. Dit het die Staatslaer om 'n wapenstilstand laat aansoek doen⁸⁸ waarop geen voldoende antwoord ontvang is nie.

Op 26 September 1862 is 'n waarskuwing deur die Staatslaer aan die inwoners van Potchefstroom gestuur dat hy die dorp gewapenderhand gaan binneval en hulle aanbeveel om die "vrouwen, kinderen en oude menschen" uit die dorp te verwyder.⁸⁹ Tien dae later het die waarskuwing in 'n ultimatum oorgegaan: die oorgawe van Potchefstroom voor sewe-uur die oggend van 7 Oktober.⁹⁰ Die ultima-

-
87. Van die Volkslaer se kant: M.G. Gouws en andere, Potchefstroom, 22.9.1862 en van die Staatslaer se kant F.A. Smit en N.J.J. van der Merwe, Staatslager, 29.9.1862, beide deur J.H. Breytenbach opgeneem in die Aanhangsel tot die Notule IV, pp.651-653. J.H. van Dyk sê op p.76 van sy "Burgeroorlog" dat die Staatslaer op 23 September uit Pretoria vertrek en op 25 September op Lombaard se plaas aangekom het. Volgens hierdie twee briewe was die Staatslaer egter al teen 22 September by Potchefstroom.
88. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: S.J. Grobler en D.G. Kruger - die publiek te Potchefstroom onder bestuur van St. Schoeman, Staatslagerplaats, 1.10.1862), p.653.
89. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman en J. van Dyk - Publiek te Potchefstroom, Mooirivier, 26.9.1862), pp.655-656.
90. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman en J. van Dyk - Publiek te Potchefstroom, Mooirivier, 6.10.1862), p.660.

tum is geïgnoreer en die Staatsleer het die beleg van Potchefstroom begin en die dorp met 'n kanon bestook.

Pretorius het op 8 Oktober sy opwagting gemaak en vanuit die Volkslaer tussen die strydendes probeer bemiddel.⁹¹ Snyman en Van Dyk het egter die oorgawe van Potchefstroom binne ses uur geëis.⁹² Pretorius se versoek om 'n wapenstilstand vir een dag⁹³ is verwerp.⁹⁴ In 'n geveg wat op 9 Oktober 1862 gevolg het, het die Staatslaer die oorwinning behaal. Twee van hulle burgers is lig gewond, terwyl aan die Volkslaer se kant een doodgeskiet en een gewond is.⁹⁵

Dieselfde aand het Pretorius en Schoeman uit Potchefstroom na die Oranje-Vrystaat gevlug.⁹⁶ Die Staatsleer het daarop die dorp binnegetrek. Aan die Uitvoerende Raad van die Oranje-Vrystaat is 'n versoek gerig om die uitlewering van Schoeman en sy vernaamste handlangers, soos onder andere sy seun Hans, C. Preller en J.C. Steyn, oud-landdros van Potchefstroom.⁹⁷ Landdros Truter van Kroonstad

-
91. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: M.W. Pretorius-T.J. Snyman en J. van Dyk, Potchefstroom, 9.10.1862), pp.661-662.
  92. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman en J. van Dyk-M.W. Pretorius, Mooirivier, 9.10.1862), p.662.
  93. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: M.W. Pretorius-T.J. Snyman en J. van Dyk, Potchefstroom, 9.10.1862), p.662.
  94. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman-M.W. Pretorius, Staatslagerplaats, 9.10.1862), p.663.
  95. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman en J. van Dyk-Uitvoerende Raad van die O.V.S., Mooirivier, 9.10.1862), p.670.
  96. Op 13 Oktober 1862 het M.W. Pretorius in 'n skrywe aan S.J.P. Kruger as rede waarom hy saam met Schoeman na die Vrystaat gevlug het, aangegee dat hy gehoor het dat C. Potgieter sou gesê het "dat de lafhartige Pretorius een kogel door het hoofd moet krijgen, en zijn naam en geslacht uitgeroeid behoort te worden." Snyman en Van Dyk het die selfde dag aan Pretorius geskryf dat wat hy gehoor het, nie waar was nie. Beide briewe is opgeneem in die Aanhangsel tot J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, pp. 663-665.
  97. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman en J. van Dyk-Uitvoerende Raad van die O.V.S., Potchefstroom, 11.10.1862), p.672.

was bereid om aan die versoek te help voldoen. Hy het egter streng opdrag van sy regering - aan die hoof waarvan M.W. Pretorius gestaan het - gekry om dit nie te doen nie.⁹⁸ Die Vrystaatse president was nie van plan om sy Transvaalse ondersteuners aan hulle teenstanders oor te lewer nie. Intussen het talle Pretorius-ondersteuners hulle vrywillig aan die gesag van die Staatslaer onderwerp.⁹⁹

Die Staatslaer het op Potchefstroom vertoef tot in die middel van November. Toe is verneem dat Schoeman hom na Kliprivier in Suidoos-Transvaal begewe het. Kruger is met 'n kommando daarheen om Schoeman te gaan arresteer, maar dié het hom ontglip en neem met omtrent 800 man weer Potchefstroom in. Met Kruger se terugkeer was daar byna weer 'n botsing tussen die Staatslaer en die Volkslaer. Hierdie keer het Pretorius egter met goeie gevolg tussen hulle bemiddel. Daar is besluit dat eerstens alle boetes en vonnisse opgeskort sou word totdat 'n nuwe verkiesing vir 'n nuwe president en kommandant-generaal kon plaasvind; tweedens dat die bestaande regering intussen aan bewind sou bly; en derdens dat alle geskille onderwerp sou word aan 'n spesiale hof waarvan ðf hoofregter Walter Harding van Natal ðf advokaat H.A.L. Hamelberg van Bloemfontein die voorsitter moes wees. Nadat hierdie ooreenkoms onderteken is, is die laers ontbind en het die burgers huistoe gegaan.¹⁰⁰

Die spesiale hof sou op 12 Januarie 1863 sitting neem. Nóg Harding nóg Hamelberg was gewillig om oor die

-----
98. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: O.J. Truter-T.J. Snyman en J. van Dyk, Kroonstad, 30.10.1862), p.679.

99. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Aanhangsel: T.J. Snyman en J. van Dyk-F. Geyser, Potchefstroom, 23.10.1862), pp.684-685.

100. J.F. van Oordt: Paul Kruger, pp.108-109.

verrigtinge te presideer, sodat die hof saangestel is uit drie landdroste en twaalf jurielede. Twee dae voor die sitting moes begin het Schoeman met 'n gewapende mag Pretoria binnegery. Hy het homself weer tot waarnemende president en kommandant-generaal verhef, en die staatskantore beset. Waarnemende president Van Rensburg was genoodsaak om generaal Van Dyk te gelas om burgers op te roep om die hof te beskerm.¹⁰¹ Die waarnemende kommandant-generaal besluit egter dat die veiligheid van die kantoor en hooggeregshof "opgedragen worden aan den Wel Edle Heer J. Viljoen Commandant van Mariko" en wel om 'n belangrike rede naamlik: "daar zijn Edle niet in te zaak is ingetrokken."¹⁰² Of hy aan die opdrag voldoen het weet ons nie, blykbaar nie. Hy het waarskynlik nog die kat uit die boom bekyk.

Kruger het intussen in sy soveelste poging om wet en orde te herstel met Rustenburgers na Pretoria opgetrek. Hy het geweier om met Schoeman te onderhandel. Sy optrede het so 'n groot indruk op die Volkslaer gemaak dat Schoeman, J.C. Steyn, C.F. Preller en die ander leiers daarvan op 19 Januarie 1863 tydens 'n donderstorm uit die hoofstad gevlug het. Hierdie keer het hulle twee kanonne en die staatsvlag met hulle saangeneem. Hulle toevlugsoord was weer eens die noordelike Oranje-Vrystaat.¹⁰³ Op die volgende dag kon die spesiale hof met sy sitting begin. Die uitspraak was dat Schoeman, Steyn en Preller rebelle was. Hulle is uit die land verban en hulle goedere gekonfiskeer.¹⁰⁴

-----
101. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, pp.109-110.

102. SS 46 R22/63: J. van Dyk-Fungerende president en Uitvoerende Raad, Pretoria, 13.1.1863, p.120.

103. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.110;
G.M. Theal: History of South Africa VIII
(Struik, 1964), p.448.

104. H.W. Grimsehl: Die Rol van Stephanus Schoeman, p.236.

Die verkiesing vir 'n president en 'n kommandant-generaal kon nou in vrede plaasvind. Op 23 April het die Uitvoerende Raad die stembriefies of "kieslote" getel. Die stempersentasie was swak en die uitslag 370 stemme vir W.C.J. van Rensburg en 247 stemme vir M.W. Pretorius. Ander Staatslaer-leiers soos C. Potgieter, J.H. Grobler en Paul Kruger het ook enkele stemme getrek. Laasgenoemde is egter met 'n meerderheid, 308 stemme teenoor 135 vir J. van Dyk, tot kommandant-generaal verkies. Vir hierdie amp het Jan Viljoen self 6 stemme op hom verenig hoewel hy nie 'n kandidaat was nie.¹⁰⁵

Op 20 Mei 1863 het die Volksraad in Pretoria vergader.¹⁰⁶ Dit het geskied onder beskerming van 'n wag bestaande uit 'n veldkornet en 10 gewapende manskappe.¹⁰⁷ Met Schoeman steeds in die Oranje-Vrystaat was daar egter op hierdie stadium geen "twisten en onlusten" in die Suid-Afrikaanse Republiek nie.¹⁰⁸ Aangesien sommige van die kieslote vir die presidentsverkiesing na 23 April eers by die Uitvoerende Raad uitgekom het¹⁰⁹ en dus nie by die bepaling van die uitslag in aanmerking geneem is nie, en aangesien talle Lydenburgers nie aan die verkiesing deelgeneem het nie omdat hulle nie ten gunste van die bestaan van die poste van president en kommandant-generaal was nie,¹¹⁰ was Van Rensburg nie

-----
105. SS 48 R323/63: Gouvernementskennisgewing, pp.62-63; ook in ZAR Staatskoerant 12.5.1863, p.55.

106. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsvergadering, Pretoria, 20 Mei-1 Junie 1863), pp.153-171.

107. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 69, 1863, Suppl. Stukke nr. 61/63: C. Botha se orders vir die wag), p.543.

108. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 68, 1863, Staatskoerant 23.6.1863: Aanspraak van fung. pres. Van Rensburg voor die Volksraad, 20.5.1863), p.541.

109. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 7, 1863, VR493/63: M.J. Viljoen en C. Botha-Volksraad, Pretoria, 20.5.1863), p.486.

110. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylae 60(a)-(c), 1863, VR557 en 558/63 en EVR105 A pp.43-46: Memo=ries aan die Volksraad), pp.530-533.

gewillig om homself as president te laat insweer nie. Hy was daarvan oortuig dat die ingekome kieslote nie die meerderheid van die bevolking van die Suid-Afrikaanse Republiek verteenwoordig het nie. Hy was ook nie 'n eersugtige of sterk persoonlikheid nie,¹¹¹ en het nie kans gesien om met 'n swak gesondheidstoestand die amp van staatspresident op hom te neem nie.¹¹² Kruger wou homself ook nie as kommandant-generaal laat insweer nie. Die Volksraad het derhalwe besluit dat daar weer verkiesings vir hierdie twee ampte moes plaasvind.¹¹³ Van Rensburg sou waarnemende president bly¹¹⁴ totdat die nuutverkose president sy ampseed by die Volksraadsitting van Oktober 1863 kon aflê.¹¹⁵

Schoeman was geensins van plan om hom by sy verbanning te berus nie. Hy het, intedeel, gedreig om sy ou posisie in die Suid-Afrikaanse Republiek met die wapen te kom herstel.¹¹⁶ Gerugte het in Transvaal die rondtegedoen dat Schoeman die hulp van twee Swart opperhoofde, Mosjesj van die Basoeto en Mhoera van die Bathlaping, teen die Republiek ingeroep het,¹¹⁷ gerugte wat deur Schoeman self ontken is.¹¹⁸ Tog was van sy

-
111. G.D. Scholtz: Die Ontwikkeling van die Politieke Denke van die Afrikaner III, p.460.
  112. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 13, 1863, VR499/63: W.C.J. van Rensburg-Volksraad, Pretoria, 21.5.1863), pp.489-490.
  113. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsvergadering, Pretoria, 27.5.1863, art. 47-49), p.163.
  114. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (P. Dietrichsen-W.C.J. van Rensburg, Pretoria, 28.5.1863), pp. 165-166.
  115. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsvergadering, Pretoria, 30.5.1863, art.30), p.169.
  116. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 82, 1863, R628/63: Verklaring van F.P. Senekal, Winburg, 31.8.1863), p.552.
  117. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 82, 1863, R667/63: T.J. Snyman-J. Mare, Potchefstroom, 5.9.1863), p.554.
  118. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 82, 1863, R627/63: Verklaring van J.H. Schutte, Winburg, 31.8.1863), p.553.

volgelingen van mening "dat er onder de Kaffers waren, die misschien nog minder barbaarsch zyn als het Gouvernement, wat thans bestaat."¹¹⁹ Schoeman se volgelinge het rooi bande om hulle hoede gedra,¹²⁰ en gedreig om die distriksprokureur van Rustenburg, Julius Franck, wat die boetegelde wat hulle opgelê is moes gaan invorder by sy verskyning dood te skiet.¹²¹ Dit het egter geblyk ydele praatjies te wees, want Schoeman se invloed as leier van die Pretorius-ondersteuners was aan die taan. Deels as gevolg van sy beweerde geheul met Mosjesj het hy die vertroue van sy volgelinge geheel en al verloor.¹²²

2. Jan Viljoen op die politieke voorgrond

Die kommandant van Marico, Jan Viljoen, sou die leierskap van die Pretoriusgesindes van Schoeman oorneem. Oor hoe dit gebeur het, swyg die dokumente, en oor waarom kan maar net gespekuleer word. Moontlik het Pretorius, wat in Julie as president van die Oranje-Vrystaat bedank het, onder sy ondersteuners in Wes-Transvaal vir Viljoen propaganda gemaak met die oog op die komende verkiesing vir 'n kommandant-generaal.¹²³

-----
119. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 82, 1863, R643/63: Verklaring van J.J. McIntjies, Pretoria, 1.9.1863), p.556.

120. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 82, 1863, R643/63: Verklarings van B. Liebenberg, J. Joubert en andere), pp.556-559.

121. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Bylaag 82, 1863, R643/63: Verklaring van G. Pretorius), p.559.

122. H.W. Grimsehl: Die Rol van Stephanus Schoeman, p.237.

123. I.D. du Plessis: Willem C.J. van Rensburg, p.108.

Pretorius het gehoop om as president van die Suid-Afrikaanse Republiek herkies te word. Dit sou sake vir hom makliker maak as die nuwe kommandant-generaal een van sy ondersteuners was. Hoe dit ook sy, toe die Volksraad op 12 Oktober in Pretoria vergader het, en die verkiesingsuitslae bekend gemaak is, het Kruger die verkiesing met 'n geweldige meerderheid gewen: Hy het 1 079 uit 'n totaal van 1 962 op hom verenig. Viljoen het heelwat stemme gekry, naamlik 488. In hierdie onverwagte steun vir die kommandant van Marico, tesame met die uitslag van die presidentsverkiesing, waarin W.C.J. van Rensburg 1 106 stemme teenoor die 1 065 vir M.W. Pretorius gekry het,¹²⁴ lê die sleutel tot die voortsetting van die stryd tussen die Volkslaer en die Staatslaer. Van Rensburg is op 23 Oktober 1863 vir 'n vyf jaar tydperk as president ingesweer.¹²⁵

Pretorius se volgelinge sou egter nie tot rus kom voor= dat hulle man nie weer president is nie.¹²⁶ In die praktyk was Pretorius nou 'n burgerlike persoon sonder amp. Vir sy volgelinge was dit eens te veel. Viljoen en die Volkslaer sou alles in die stryd werp om hom weer die regeringshoof van die Suid-Afrikaanse Republiek te maak.¹²⁷ Die Wes-Transvalers kon hulle nie 'n

-----
124. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV, p.211.

125. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 23.10.1863, art. 121), pp.218-219.

126. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewa, p.306; H.W. Grimsehl: Die Rol van Stephanus Schoeman, p.237.

127. J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog, p.91, noem hierdie fase van die burgerstryd weens die toetrede van die nuwe Volkslaer-leier, J.W. Viljoen, die "Tweede Burgeroorlog". Dit was egter nie 'n nuwe oorlog nie, maar soos Van Dyk self opmerk "eintlik niks anders as die voortsetting van die oue partystryd nie." I.D. du Plessis in sy M.A.-verhandeling Willem C.J. van Rensburg, p.108, merk ook op dat met Van Rensburg vir 5 jaar as president ingesweer, M.W. Pretorius se kans skraal was om weer op konstitusionele wyse president te word, en dat dit moontlik aan Pretorius se invloed te danke was dat Viljoen tot die Burgeroorlog toetree het.

gemeenskap sonder 'n Pretorius aan die hoof voorstel nie: Tydens die Groot Trek, in Natal en die Soewereiniteit, en gedurende die eerste jare in die Suid-Afrikaanse Republiek was Andries Pretorius hulle leier. Hulle eerste president was M.W. Pretorius. Hoe kon "die volk" onder 'n ander leier staan? Die "volk" is immers geassosieer met die Pretorius-manne. Daarom het Viljoen, wat in 1860 vir Pretorius verseker het dat hy "naast U zal staan en met U.H.Ed. sterven, U.H.Ed. helpen, en verdedigen,"¹²⁸ die wapen in die belang van sy leier opgeneem.

Die aanleidende oorsaak van die vyandelikhede was die publikasie in die Staatskoerant van die Volksraadsnotules van die Oktober-sitting in Pretoria waarop die verkiesingsuitslae behandel is.¹²⁹ Die Volksraad het aanvanklik bevind dat daar in die presidentsverkiesing 997 stemme op M.W. Pretorius en 1 141 stemme op W.C.J. van Rensburg geval het. Dit was met uitsondering van die stemme uit Wakkerstroom - 152 vir Pretorius en 5 vir Van Rensburg. Indien dit bygetel was, sou dit beteken het dat daar 1 149 stemme op Pretorius teenoor 1 146 op Van Rensburg verenig is. Die Uitvoerende Raad is beveel om die "kieslote" weer na te gaan, Hierdie Raad was van mening dat, aangesien die inwoners van Wakkerstroom nie die bestaande Volksraad erken het nie, hulle stemme volgens die grondwet nie aanvaar kon word nie. Die Volksraad het egter besluit dat die stemgeregtigde burgers van Wakkerstroom se kieslote wel in aanmerking geneem moes word. Die Volksraadslede van Wakkerstroom, W.J. Pretorius en D. Uys, is gelas om saam met die Uitvoerende Raad die kieslote na te gaan.

-----
128. SS 33 R3653/60: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 26.3.1860, pp.139-140.

129. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 12-24.10.1863), pp.171-223.

In die afwesigheid van Van Rensburg het die Uitvoerende Raad finaal vasgestel dat daar 1 106 wettige stemme op Van Rensburg en 1 065 op Pretorius uitgebring is.

Van Rensburg het getwyfel of hy, "het ongenoegen in aanmerking nemende hetwelk het afkauren van eenige der kiesloten voor eenen President, van geene stemgeregtigde Burgers, reeds onder eenige personen heeft veroorzaakt", hom die verkiesing moes laat welgeval.¹³⁰

Op 23 Oktober 1863 het hy hom tog laat insweer as president. Uit wat die Pretorius-ondersteuners in die Staatskoerante¹³¹ oor die Volksraadsitting gelees het, het dit egter vir hulle gelyk of daar met die kieslote gekonkel is. Hulle het dus teen die uitslag van die verkiesing geprotesteer, en toe dit geen uitwerking het nie, geweier om Van Rensburg se presidentskap te erken.¹³²

Paul Kruger het midde-in die nuwe opstand eers die werklike rede daarvoor verneem naamlik dat die meerderheid van die Volkslaer so mense geglo het dat daar onregverdig gehandel is met die kieslote vir die presidentsverkiezing en dat die meeste stemme eintlik op M.W. Pretorius uitgebring is. Hy het hom bereid verklaar om by ontvangs van bewyse vir sulke bewerings saam met afgevaardigdes van die Volkslaer deur die Republiek te gaan om te gaan vasstel wie eintlik die meeste stemme vir die presidentskap gekry het.¹³³ In plaas van sodanige

130. J.H. Breytenbach (red.): Notule IV (W.C.J. van Rensburg-Volksraad, Pretoria, 17.10.1863), p.203.

131. ZAR Staatskoerant, 20.10.1863; 27.10.1863; 3.11.1863; en 10.11.1863.

132. Het Volksblad, 16.1.1864 (korrespondent, Potchefstroom, 28.12.1863); J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.112; E.A. Walker: A History of South Africa, p.320.

133. SS53 R26a/64: S.J.P.Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65. Hierdie brief is gepubliseer in S.P. Engelbrecht: Paul Kruger's Amptelike Briewe, p.86.

bewyse voor te lê, het die Volkslaer die gerugte in verband met die beweerde oneerlikheid help versprei, en om aanhangers te werf, verklaar dat Pretorius die meeste stemme getrek het, maar opsetlik uit die presidentskap gehou is.¹³⁴ Viljoen het dit waarskynlik geglo, want op 23 Desember, toe dit, soos sal blyk, gelyk het of die opstandelinge maklik die beheer oor die hele Republiek sou kry, het hy steeds bly melding maak van "de schandelyke handeling, met de vroegere kiesloten".¹³⁵

Soos gesien was daar ook kerklike voorwendsels by Schoeman en die deelnemers aan die 1862-fase van die Burgeroorlog,¹³⁶ maar by Viljoen was kerklike motiewe nie hoofsaak nie. Daar is deur enkele historici klem gelê op die stryd tussen die "warme Hervormer", Viljoen, en die "koning der doppers", Kruger, veral deur die apologete van die Hervormde Kerk en van Paul Kruger, naamlik proff. S.P. Engelbrecht en D.W. Krüger.¹³⁷

Dat die laaste fase van die Burgeroorlog in die praktyk op 'n stryd tussen Kruger en Viljoen uitgeloop het, is seker, en dat albei getroue aanhangers van hulle onderskeie kerke was, kan ook nie ontken word nie, maar nie een van hulle het in hulle optrede kerklike sentiment vooropgestel nie. In sy proklamasie van 14 Desember 1863¹³⁸ het Viljoen geen melding gemaak van enige kerklike aspekte in die botsing nie, en in 'n "Waarschuwing" teen die Staatslaer van 9 Januarie 1864

-----
134. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer I, p.306.

135. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, (Bekendmaking van J.W. Viljoen, Volkslaer, 23.12.1863), p.11.

136. Volg sy skrywe aan J.W. Viljoen in September 1862, hierbo aangehaal, p.107.

137. Volg S.P. Engelbrecht: Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Potchefstroom 1842-1942 en in die Almanak N.H. Kerk 1926. D.W. Krüger: Paul Kruger I, p.69, verklaar ondubbelsinnig: "Hierdie keer was dit kommandant Jan Viljoen van Marico wat, onder die voorwendsel dat Kruger met die simpatie van die regering sy eie kerk bo die ander wou verhef, in opstand gekom het."

138. Hieronder in extenso aangehaal, kyk pp. 130-131.

waarborg Viljoen selfs die regte van "die leden der gemeente tot de leer en Kerk van Ds. Postma behoorende".¹³⁹ As die kerklike onenighede vir hom van oorheersende belang was, sou Viljoen hom reeds na Schoeman se oproep van 25 September 1862¹⁴⁰ by die Volkslaer gevoeg het, maar hy het nie. Hy sou ook sy bes doen om 'n gewapende stryd tussen die kerke te voorkom, want hy het besef dat 'n "Religie oorlog onder de Emigranten ... het verschrikkelijkste van alle kwaad is die deze Republiek kan overkomen."¹⁴¹ Prof. F.A. van Jaarsveld sê tereg dat dit "nie soseer kerklike oorsake" was "wat aanleiding tot hierdie rebellie gegee het, as wat dit politieke oorsake was nie."¹⁴²

Dit was ook nie die feit dat Jan Viljoen die tweede meeste stemme in die verkiesing vir 'n kommandant-generaal getrek het soos D.W. Krüger beweer wat hom moontlik tot optrede teen die staat beweeg het nie.¹⁴³ Agter sy optrede lê politieke oorsake, naamlik sy lojaliteit aan M.W. Pretorius. Soos gesê was hy daarvan oortuig dat dié eintlik die presidentsverkiesing gewen het.

'n Korrespondent van The Friend of the Free State het midde-in die stryd hierdie politieke hoofmotief die duidelikste bevestig toe hy geskryf het dat Viljoen "merely wished to place Pretorius in the Presidential chair, and hoped that this would be accomplished without war or bloodshed."¹⁴⁴

---

139. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Waarschuwing van J.W. Viljoen, Volkslaer, 9.1.1864), pp.11-12.

140. Hierbo, p.107.

141. SS25 R2738/59: J.W. Viljoen-M.W. Pretorius, Marico, 23.4.1859, p.248.

142. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer I, p.310.

143. D.W. Krüger: Paul Kruger I, p.74.

144. The Friend of the Free State and Bloemfontein Gazette, 18.12.1863.

Vir hom het die stem van "die volk", wanneer dit bots met die besluite van die staat, die swaarste gewoeg. Dit verklaar sy "Proclamatie" wat uitgereik is aan "het Volk der Zuid-Afrikaansche Republiek."¹⁴⁵

In hierdie proklamasie van 14 Desember 1863, kom verdere motiewe uit. Daarin praat hy van die "party" van Kruger, "sy" amptenare en offisiere -- asof die 'n onwettige staatsgesag verteenwoordig. Hy ontken Kruger se kommandant-generaalskap, en noem hom "de Commandant Kruger". Die proklamasie is egter nie in die eerste plek teen Kruger gemik nie, maar het as doel "om onzen Staat op nieuw op te bouwen". Viljoen het 'n opstandeling geword, nie om eie gewin of om persoonlike ambisie te bevredig nie, maar ter wille van wat hy beskou het as reg en goed. Dat hy self buite die reg opgetree het, het hy waarskynlik nie besef nie. Sy miskenning van die grondwet in 'n poging om Pretorius weer as president van Transvaal gesetel te kry was 'n opstand teen die staat.

Daar moet teruggekeer word na die woelinge onder die Pretorius-ondersteuners in Wes-Transvaal wat ontstaan het na die bekendmaking dat Van Rensburg as president ingesweer is. Op verskeie vergaderings aan die einde van Oktober en in November 1863 is die saak in Wes-Transvaal en in die noorde van die Oranje-Vrystaat bespreek.¹⁴⁶ Wat Viljoen se rol op daardie stadium was, is nie duidelik nie, maar op 18 November het hy van Marico af in Potchefstroom opgedaag, en nou was dit wel duidelik dat daar tussen Pretorius, Viljoen en Schoeman

-----

145. SS 51 R922/63: Proklamasie van J.W. Viljoen, Elandsheuwel, 14.12.1863, pp.396-398; gepubliseer in ZAR 41, p.131 B en in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11.

146. J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog, p.93.

"een ding aan te gang was."¹⁴⁷ Die woelinge was nie slegs beperk tot Wes-Transvaal waar Viljoen werkstaan was nie. Volgens Paul Kruger is ook in Pretoria byeenkomste gehou met die doel om 'n mag op die been te bring om die bestaande regering omver te werp.¹⁴⁸ Dit spreek vanself dat, waar daar sprake is van 'n soort sameswering of geheime optrede, niks of weinig skrifteliks nagelaat sou word nie. Kommunikasie sou mondeling geskied wat dit vir die historikus moeilik maak om bewyse te bring.

President W.C.J. van Rensburg is nie in die duister gelaat oor hierdie verwikkelinge nie. Van alle kante het hy verslae ontvang oor die sametrekking van opstandige burgers wat planne gekoester het om van sy regering ontslae te raak. Hy het uit die aard van die saak besluit dat daar teen hulle opgetree moet word, maar sy vryheid van beweging is aansienlik in die wiede gery deurdat 'n kommando na Lydenburg moes gaan om die burgers daar wat in laers versamel was teen dreigende invalle van vyandige Swart stamme, te help beskerm.¹⁴⁹ Van Rensburg het egter vir Paul Kruger, die kommandant-generaal, gevra om te kyk wat hy kon doen om die kwaadwilliges teen te gaan. Kruger het 'n sekere P. Bodenstein na Potchefstroom gestuur om ondersoek te gaan instel na die waarheid in die gerugte in verband met 'n opstand en om by bevestiging voorlopige maatreëls te neem om die dorp te beskerm.¹⁵⁰ Kruger self het op die punt gestaan om in opdrag van die Uitvoerende Raad met 'n aantal gewapende manne na Wakkerstroom te

-----
147. SS 51 R884/63: J. Franck-W.C.J. van Rensburg, Potchefstroom, 19.11.1863, p.221.

148. SS 53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

149. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Aanspraak van pres. Van Rensburg voor die Volksraad, 10.2.1864), p.5.

150. SS 53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

ry om daar met J.J. Venter, die wmd. president van die Oranje-Vrystaat, 'n ooreenkoms oor die grens tussen Transvaal en sy susterstaat te gaan probeer bereik.¹⁵¹ Bodenstern het hom uit Potchefstroom laat weet dat die gerugte wel waar was,¹⁵² en Van Rensburg het Kruger gevra om eers Potchefstroom aan te doen. Kruger het daarop begin om burgers op te kommandeer. Op 1 Desember is hy met tagtig gewapende man en 'n kanon van Olifantsnek na Potchefstroom in die hoop om die burger-onluste daar te gaan demp.¹⁵³

Terwyl die Staatslaer vir die verdediging van die regering begin voorberei het, het die Volkslaer by Losberg versamel. Ook 'n gewapende mag uit Pretoria het hom daar met kommandant Viljoen se manskappe verenig.¹⁵⁴ Aangesien hierdie optrede op opstand teen die staat neergekom het, het die Staatspresident op 5 Desember oorgegaan tot die afkondiging van die krygswet. Daarvolgens is "alle Officiere der Krygsmagt, Ambtenare en Burgers dezer Republiek" gelas om "alle pogingen met kracht van wapenen aan te wenden om den opstand zoe doende ten spoedigste te dempen."¹⁵⁵ Dit was op dieselfde dag as wat Paul Kruger se kommando wat intussen tot 130 man aangegroei het, op Potchefstroom aangekom het en net suid van die dorp laer getrek

151. Het Volksblad, 16.1.1864 (Korrespondent, Potchefstroom, 28.12.1863).

152. Het Volksblad, 30.1.1864 (Korrespondent, Potchefstroom, 8.1.1864).

153. J.H. Breitenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Aanspraak van pres. Van Rensburg voor die Volksraad, 10.2.1864), p.5; en ook SS 53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

154. SS 53 R26a/64: S.J.P. Kruger - President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

155. ZAR Staatskoerant 8.12.1863; ook in ZAR 41, p.131 A.

het.¹⁵⁶ In gehoorsaamheid aan die krygswet het die Kommandant-Generaal die inwoners van die dorp tot die Staatslaer opgekommandeer, egter met weinig sukses. Meeste van hulle het hulle by die Volkslaer te Losberg, drie uur te perð vanaf Potchefstroom, gaan aansluit.

Jan Viljoen wat op hoogte was met die politieke toestand het die tyd ryp geag om op die voorgrond te tree en die staat opnuut op te bou. Volgens 'n koerantberig het "de moedige kommandant van Mariko, Jan Viljoen", op 9 Desember 1863 self by die Volkslaer opgedaag. Dit het toe reeds uit meer as 500 manskappe bestaan. Hulle het Viljoen as hulle kommandant--generaal gekies, en besluit om teen Kruger op te trek. Gevolglik het die Volkslaer vroeg die oggend van 11 Desember in volmaakte orde oor Gatsrand en Loopspruit na die dorp aan die Mooirivier begin beweeg.¹⁵⁷

Viljoen het 'n gulde geleentheid gehad om deur sterk optrede vir Pretorius op die president--setel terug te plaas. Sy manskappe was meer as vier keer soveel as dié van sy teenstander, Kruger, en sý mannekrag was ween: die naturelle onluste in Lydenburg in 'n groot mate uitgeskakel.¹⁵⁸ Daarom dat die opstandseier Kruger se aanbod dat, ingeval die beweerde geknociery met stembriefies bewys kan word, 'n herverkieëing kan

156. Berig deur "Justitia" in Het Volksblad, 16.1.1864; ook in SS53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65, waar Kruger self sê dat hy reeds op 3 Desember in Potchefstroom was.

157. Berig deur "Justitia" in Het Volksblad, 16.1.1864; Kruger self sê dit was op 8 Desember, volg SS53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

158. F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewê van die Republikeinse Afrikaners I, p.308; J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog in die Zuid-Afrikaansche Republiek, p.92.

plaasvind, geïgnoreer het. Kruger het naamlik aan Viljoen voorgestel dat hulle twee saam met twee ander persone uit elke laer gekies, deur die republiek moes gaan en by elke bevolkingsentrum 'n byeenkoms moes hou, asook 'n nuwe presidentsverkiesing uitskryf, maar met die veronderstelling dat hulle hul sou hou by die uitslag daarvan.¹⁵⁹ Viljoen het nie daarop ag geslaan nie, want nou kon hy vir eens en vir altyd 'n einde maak aan die sogenaamde "reign of the Doppers".¹⁶⁰ Kruger was geensins van plan om oor te gee aan die oor= mag nie, maar het in 'n boodskap aan die Volkslaer ge= dreig dat, as hulle nader aan Potchefstroom kom, hulle teruggedryf sou word. Viljoen het ook hierdie dreigement geïgnoreer. Kruger het daarop met 130 perderuiters teen Viljoen se mag opgeruk, en met die rebelle=voorhoede van 100 perderuiters slaags geraak.¹⁶¹ Veldkornet Sarel Eloff en 30 manskappe van die Staatslaer het die koppie tussen die dorp en Loopspruit beset. Hulle het die rebelle toegeroep om nie nader te kom nie, anders sou daar op hulle geskiet word. Viljoen se manne het hulle egter op 'n slinkse wyse omsingel en gedwing om oor te gee. Die rebelle het naamlik na die koppie gery en terwyl hulle aan Eloff geskree het dat hulle geen kwade bedoelings het nie en slegs gekom het om vriendskaplike samesprekings te voer, hulle omsingel en gevange geneem. Terwyl hulle die krygsgevangenes na die Volkslaer geneem het, het Eloff skielik tussen sy bewaarders uitgejaag. Hy is agterna gesit, en sommige van die Volkslaer=manne wou op hom skiet, maar

-----
159. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.450.

160. Soos 'n korrespondent van The Friend of the Free State, 18.12.1863, die destydse bewind in die Suid-Afrikaanse Republiek genoem het; volg ook J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog in die Zuid-Afrikaansche Republiek, p.94 en J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.114.

161. Het Volksblad, 23.1.1864.

Viljoen het dit verbied deur te sê dat Bloff vroeër goeie dienste aan die Staat bewys het, en dat die Volkslaer die herstel van orde in die oog gehad het, en nie bloedvergieting nie. Hierna het Viljoen ook met Kruger onderhandel oor die beste manier om bloedvergieting te voorkom. Hulle kon slegs ooreenkom dat beide partye eers sou retireer en dan tot 'n vredes=skikking sou probeer kom. Albei kommando's het terug=geval na hulle onderskeie laers, die Staatslaer na kommandant Lombaard se plaas waarop hulle in September=Oktober 1862 uitgekamp het, en die Volkslaer na die plaas Elandsheuwel van E. Grimbeek.¹⁶²

Die volgende dag, 12 Desember 1863, het Viljoen en die Volkslaer binne geweerskootafstand van Kruger se laer Potchefstroom binnegetrek.¹⁶³ 'n Korrespondent van Het Volksblad het dit genoem "een triumftogt" en beskryf as "zeer rustig en ordentelijk."¹⁶⁴ Die openbare kantore is sonder weerstand in besit geneem,¹⁶⁵ en 'n deputasie is na Pretorius, wat aan die begin van Desember te perd die Oranje-Vrystaat in is,¹⁶⁶ gestuur om hom te versoek om onmiddellik na Potchefstroom te

-
162. Bredell, H.C. en P. Grobler: Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), pp.45-46; SS53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65; Het Volksblad, 23.1.1864; en F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewes van die Republikeinse Afrikaners I, p.309.
163. Het Volksblad, 23.1.1864. Hiervolgens het dit op 10 Desember gebeur. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.450 sê ook 10 Desember.
164. Het Volksblad, 31.12.1863: Berig uit Potchefstroom, 14.12.1863.
165. Het Volksblad, 23.1.1864.
166. Het Volksblad, 16.1.1864 (Correspondent, Potchefstroom, 28.12.1863).

kom om "door het volk tot President aangesteld te worden."¹⁶⁷ Hierdie inname van Potchefstroom en die besetting van die regeringskantore was 'n daad van opstand teen die staat. Kruger kon niks daaraan doen nie. Hy het die aanhang wat Viljoen gehad het, onderskat,¹⁶⁸ en teen 'n oormag te staan gekom.¹⁶⁹

In afwagting op versterkings van die kant van president Van Rensburg het Kruger om tyd te wen allerhande mondelinge boodskappe en briewe om tot 'n vredesklikking te probeer kom uit die Staatslaer aan Viljoen gestuur. Niks daarvan het behoue gebly nie, en wat presies daarin gestaan het weet ons nie. Onder andere is gevra vir die uitlewering van die dertig gevangenes, waarop geantwoord is dat dit kon geskied in ruil vir veldkornet Eloff. Die skrywes is ook nie beantwoord nie. Kruger het ook tevergeefs op versterkings van die kant van Van Rensburg gewag.¹⁷⁰ Hy, Van Dyk en Snyman was met 60 man van Pretoria op pad na Potchefstroom, maar toe hulle verneem het hoe groot Viljoen se oormag was, het hulle na Rustenburg teruggetrek om eers 'n groter kommando byeen te probeer bring.¹⁷¹ Rustenburg was die enigste distrik waar hulle hulp kon werf, want in Noord- en Oos-Transvaal was toestande so onveilig dat, in plaas daarvan dat die burgers vandaar hulle president teen die opstandelinge kon gaan help, dié 'n kommando

-----
167. Het Volksblad, 31.12.1863: Berig uit Potchefstroom, 14.12.1863.

168. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.112.

169. D.W. Krüger: Paul Kruger I, p.69.

170. SS53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

171. Het Volksblad, 31.12.1863 (Berig uit Potchefstroom, 14.12.1863).

uit Pretoria moes stuur om hulle tot hulp te kom.¹⁷²

Viljoen het van hierdie vir hom gunstige tydsomstandig-
hede gebruik gemaak. Hy het allerhande gerugte in die
Staatslaer laat versprei, onder andere dat die Volks=
laer tussen agt- en negehonderd man sterk was,¹⁷³
en van plan was om die Staatslaer te omsingel en aan
te val, dat al 30 gevangenes by verset van die Staats=
laer onmiddellik gedood sou word, en dat sterk
patrollies van die Volkslaer alle hulp van die Staats=
laer afgesny het. Met so 'n oormag teen hulle en
sonder hoop op eie versterkings het die moraal van
sommige van Kruger se manne geknak. Op 13 Desember
het sy brandwagte hulle poste verlaat en talle van sy
burgers na die Volkslaer oorgeloop. Kruger het dadelik
sy offisiere bymekaargeroep en ook hulle was nie seker
of hulle wou veg nie. Daar is besluit om die Staats=
laer te ontbind, en in die hoop dat sy gevange burgers
weer vrygelaat sou word, het Kruger hom na die Oranje-
Vrystaat begewe. Uit hierdie veilige posisie kon hy
later onder meer gunstige omstandighede die stryd
hervat.¹⁷⁴ Vergesel van veldkornet Eloff, P. Bezuiden=
hout en J. Evans het hy hom tydelik op die plaas
van Johannes Bornman¹⁷⁵ suid van die Vaalrivier ge=
vestig.

-----
172. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.):
Notule V (Aanspraak van pres. Van Rensburg
voor die Volksraad, 10.2.1864), p.6.

173. Uit hoeveel man die Volkslaer in werklikheid be=
staan het, is nie duidelik nie. 'n Berig van
14 Desember uit Potchefstroom in Het Volksblad
van 31.12.1863 plaas die getal op 800.

174. SS 53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en
Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864,
pp.63-65.

175. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der
Zuid-Afrikaansche Republiek, p.114.

Met sy oorhaastige verlating van Potchefstroom het Kruger die Staatslaer se toerusting net so agtergelaat vir Viljoen om in beslag te neem. Dit het volgens bewering ingesluit 26 waens, lood en kruit en 'n kanon.¹⁷⁶ Enkele van Kruger se manne het hulle weg huis toe gevind, maar die meeste is krygsgevangene gemaak.¹⁷⁷ Hoeveel krygsgevangenes daar presies was, weet ons nie, maar wat wel gesê kan word, is dat hulle goed behandel is. Viljoen het hom nie aan onmenslikheid skuldig gemaak nie. Op 13 Desember het ds. Dirk van der Hoff in die Volkslaer 'n dankdiens vir die bo verwagting gelukkige afloop van die gebeurde gehou. Dit is deur die hele laer bygewoon.¹⁷⁸ Groot was die vreugde onder die teenstanders van Kruger: "De Garibaldi van Zuid-Afrika's doppercollegie"¹⁷⁹ het die land verlaat, "Kruger's roem is voor goed uit".¹⁸⁰ Viljoen het die eerste ronde teen Kruger gewen. Binne 'n maand het dit egter geblyk dat hy op sy beurt weer vir Kruger, "den leeuw van Rustenburg",¹⁸¹ onderskat het.

Viljoen se optrede was nie soseer negatief teen Kruger

-----

176. Het Volksblad, 31.12.1863 (berig uit Potchefstroom, 14.12.1863). Hieroor is koerantberigte nie eenstemmig nie - in 'n artikel in The Friend van 25.12.1863 staan dat "ruim 100 geweren, kanon en bijna 30 wagens" deur die Volkslaer buitgemaak is.
177. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.451. Hoeveel presies is onmoontlik om te sê. Het Volksblad, 31.12.1863 (berig uit Potchefstroom, 14.12.1863) sê dit was ruim 60 in getal, maar op 23.1.1864 berig dieselfde koerant dat 112 man krygsgevangene gemaak is. The Friend van 25.12.1863 maak dit 130 man.
178. Het Volksblad, 31.12.1863 (berig uit Potchefstroom, 14.12.1863).
179. Soos 'n verslaggewer van The Friend, 25.12.1863, dit gestel het.
180. Die hoop van 'n Pretorius-gesinde verslaggewer in Het Volksblad, 31.12.1863.
181. Die beskrywing van J.F. van Oordt in Paul Kruger ..., p.114.

gemik nie - inteendeel, volgens 'n koerantberig het hy Kruger in die Oranje-Vrystaat laat weet dat, as hy terugkeer, hy steeds as kommandant-generaal erken sou word, en dat geen een van sy ondersteuners beboet of op enige wyse gestraf sou word nie. Viljoen se positiewe doel was steeds om Pretorius weer president te maak, en hy het gehoop om sonder bloedvergieting in sy doel te slaag.¹⁸² Dit was op daardie stadium wat hy sy reeds gemelde proklamasie van 14 Desember 1863, waaruit sy motiewe duidelik na vore kom, uitgevaardig het. Dit het gelui:

"In overweging genomen hebbende dat krachtens Art. 11 der Grondwet¹⁸³ dezer Republiek het volk uitsluitend aan zich de beskerming en verdediging van de onafhankelykheid en onschendbaarheid van Kerk en Staat behoud, en het klaar en duidelyk gebleken is dat de in de laatsten tyd bestaan hebbende Volksraden en de gene welke zich door geweld van de Regering en de bestiering dezer lands hebben meester gemaakt niet by magte zyn om tot heil van land en Volk werkzaam te wezen en telkens den last of de magt hun op de Grondwet of by Volksbesluiten opgedragen, overtreden en misbruiken, en hun zoo doende de goedkeuring en ondersteuning van het grootste gedeelte des Volks ontbreekt en verder in aanmerking te nemen dat, door zoodanige toestand onze zoo duur gekochte Vryheid gevaar loopt door onderlinge twist en tweedragt te vergaan,

"Zoo is het dat de gewapende Burgers uit onderscheidene districten dezer Republiek thans vereenigd

-----
182. Volgens berig in The Friend, 18.12.1863. Geen verdere dokumentêre bewys kon hiervoor gevind word nie.

183. Artikel 11 van die grondwet van Februarie 1858: "Het volk behoudt uitsluitend aan zich de beskerming en verdediging van de onafhankelykheid en onschendbaarheid van Kerk en Staat, overeenkomstig de wetten" - Aangehaal uit F.A. Van Jaarsveld: Honderd basiese dokumente, p.110.

onder bevel van den door hen voor de taak gekozen Fung. Commandt. Generaal Jan W. Viljoen, alle Burgers dezies Staats uittenoodigen en oproepen, ten einde voldoende maatregelen te nemen om onzen Staat op nieuw op te bouwen voor zoo verre de thans bestaande ambtenaren de achting, het vertrouwen en de ondersteuning des publieks hebben verbeurd.

"Alle Burgers zullen zich stil en rustig moeten gedragen, volstrekt geene beweging of verzameling maken en alleen gehoor geven aan de oproepen en bevelen welke uitgaan van den Krygsraad van het Volkslager, zullende degenen welke hier tegen mogten handelen ten strengste volgens de wet vervolgd en gestraft worden en des noods met de wapens worden tegengegaan.

"Aan diegene der Burgers die tot de party van den Commandant S.J.P. Kruger behoord hebben wordt by deze toegestaan in het Lager te komen en alle mogelyke veiligheid gewaarborgd.

"De Commandant Kruger, zyne ambtenaren en officieren moeten zich binnen 14 dagen na dagteekening dezies by den Krygsraad van het Volks-lager vervoegen ..."¹⁸⁴

Viljoen was so gerus gestel deur die groot aanhang wat hy op Potchefstroom geniet het, dat hy die gevange burgers van die Staatslaer vrygelaat het,¹⁸⁵ en deur middel van die proklamasie hierbo aangehaal daardie mense uitgenooi het om hulle by die Volkslaer aan te sluit. Op 13 Desember het hy 'n sekere J.M. van Rooyen na Rustenburg gestuur om die "Publiek en de Vrouwens van die wyk uit naam van den Krygsraad, thans verzameld op den plaats Elandsheuvel naby Potchefstroom te verzekeren, dat zy zich veilig naar de Krygsraad of

---

184. SS51 R922/63: Proklamasie van J.W. Viljoen, Elandsheuvel, 14.12.1863, pp.396-398.

185. D.W. Krüger: Paul Kruger I, p.69.

Volkslager onder Fung. Commandant Generaal J.W. Viljoen kunnen begeven, en wordt hunner persoonen by deze veiligheid gewaarborgd, daar het slechts de wensch is van orde, rust, vrede, en eensgezindheid in het land van de Zuid-Afrikaansche Republiek, onder de Grondwet te herstellen."¹⁸⁶ Deur opstand teen die staat wou "die volk" die "staat" herstel, en vir dié was die "staat" die persoon van M.W. Pretorius.

Terwyl Viljoen in Potchefstroom op Pretorius se koms vanuit die Oranje-Vrystaat gewag het, het sy aanhang tot ongeveer 1 200 man aangegroei, meestal afkomstig uit die distrikte Marico, Makwassie, Pretoria, Rustenburg, Wakkerstroom en Utrecht. Daaglik het meer manne hulle by die Volkslaer aangesluit.¹⁸⁷ Onder hulle was Stephanus Schoeman, wat volgens J.F. van Oordt gedink het hy sou nou weer die leiding van die Volkslaer op hom kon neem. Viljoen het egter geweier om die leiding af te gee, want hy het waarskynlik besef dat Schoeman van nature te voortvarend en te vol eiewaan was om 'n werklike volksleier te kon wees. Schoeman moes ook die staatsvlag wat van Januarie 1863 af in sy vrou se besit was, aan Viljoen oorhandig.¹⁸⁸

Teen 23 Desember 1863 was Pretorius nog steeds nie in Potchefstroom nie. Die Volkslaer het egter na Pretoria begin optrek.¹⁸⁹ By die vertrek het Viljoen 'n

-
186. Kennisgewing van J.W. Viljoen, Potchefstroom, 13.12.1863, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.10.
  187. Het Volksblad, 9.1.1864, oorgeneem uit De Tijd: verslag uit Potchefstroom, 21.12.1863.
  188. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.114.
  189. J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog, p.93, is verkeerd wanneer hy beweer: "In die middel van Desember was Viljoen in aantog na Pretoria."

"Bekendmaking" laat versprei waarin eerstens alle burgers genooi is om hulle by die Volkslaer te voeg; tweedens word verklaar "dat die Burgers niet vereenigd zyn om te oorlogen maar alleen om door de vereeniging van het grootste gedeelte der stemgeregtigde Burgers, den Staat weder op te bouwen"; en derdens die hoop uitgespreek is "dat alle Burgers, welke belang stellen in den welvaart en bloei van het land en in hulle eigene vryheid, op den 9 January, 1864, te Pretoria zullen tegenwoordig zyn, ten einde alsdan mede te werken tot de herstelling van de regering vorm",¹⁹⁰ of te wel die herstel van Pretorius as president.

Daar is nie net met die oog op die beplande byeenkoms na Pretoria opgetrek nie, maar volgens 'n korrespondent ook om die staatsamptenare daar te gaan vervang met manne na Viljoen se sin.¹⁹¹ Voor die Volkslaer se aankoms in Pretoria het hierdie amptenare, naamlik Van der Linden, die staatssekretaris, Struben, die weesheer, en Fr. Schutte, die landdros,¹⁹² reeds na Rustenburg uitgewyk, sodat die Volkslaer se kommandant-generaal slegs nodig gehad het om nuwes aan te stel.¹⁹³ Dit het hy gedoen: Stiemens as staatssekretaris, J.H. Botha as fungerende landdros en J.G.C. van Leenhof as sy klerk.¹⁹⁴

-
190. Bekendmaking van J.W. Viljoen, Volkslaer, 23.12.1863, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11.
191. Het Volksblad, 16.1.1864 (Correspondent, Potchefstroom, 28.12.1863).
192. Het Volksblad, 30.1.1864 (Correspondent, Potchefstroom, 8.1.1864).
193. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.451.
194. SS51 R932/63: J.W. Viljoen-J.G.C. van Leenhof, Pretoria, 31.12.1863, p.417.

Welke roete Viljoen en die Volkslaer van Potchefstroom na Pretoria gevolg het, is nie beskryf en dus onbekend, maar wat wel seker is, is dat, as gevolg van die trek die tot nog toe tuisgeblewe burgers hulle, in die woorde van president Van Rensburg, "ook terstond aan onze zyde" geskaar het.¹⁹⁵ Die rede daarvoor is nie ver te soek nie: die trek na die hoofstad was so 'n openlike daad van opstand dat enige regsinnige burger moes sien dat dinge geneig het in die rigting van 'n staatsgreep.¹⁹⁶ In Pretoria gekom het Viljoen op 29 Desember 'n proklamasie uitgevaardig waarin hy die mense gewaarsku het om nie by die "Partij van Kruger" aan te sluit nie, maar dit het nie veel indruk gemaak nie.¹⁹⁷

M.W. Pretorius het enkele dae na Viljoen se vertrek na Pretoria uit die Oranje-Vrystaat in Potchefstroom aangekom, waar hy sy ontevredenheid "met de demonstratie van Kommandant Viljoen, ten zynen faveure, voornamelijk ten opzichte van het omverwerpen van het Gouvernement" uitgespreek het.¹⁹⁸ Klaarblyklik het Pretorius gevoel dat hy nie deur middel van 'n gewapende opstand teen die regering weer aan bewind geplaas wou word nie. Hoe dit ook sy, Viljoen het onmiddellik toe hy gehoor het dat Pretorius in Potchefstroom is, aan sy assistent kommandant-generaal daar, S.P. Pretorius, opdrag gegee om met M.W. Pretorius en soveel moontlik manskappe by die Volkslaer in Pretoria te kom aansluit. Almal in die Volkslaer het steeds na Pretorius se verskyning uitgesien, en, wat belangrik is, is Viljoen se

-----
195. Aangehaal uit die Aanspraak van pres. Van Rensburg voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (red.): Notule V, p.8.

196. D.W. Krüger: Paul Kruger I, p.70.

197. J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog in die Zuid-Afrikaansche Republiek, p.95.

198. Het Volksblad, 30.1.1864 (Korrespondent, Potchefstroom, 8.1.1864).

verklaring dat "die volk" nie "onaangenaam zou zyn ook den Heer Paul Kruger te zien" nie.¹⁹⁹ Die Volkslaer het dus nie die kommandant-generaalskap van Kruger erken nie. In die proklamasie van 14 Desember is Kruger genoem 'n "Commandant", hier is na hom verwys as "den Heer" - 'n burgerlike titel. Teen sy persoon was daar geen beswaar nie, maar teen sy "Partij" of aanhang, dit wil sê die Staatslaer, wel. Dit was Kruger en sy "Partij" wat tussen "die volk" en hulle ideaal om M.W. Pretorius weer as president te sien, gestaan het.

Paul Kruger, wat steeds op Bornman se plaas in die Oranje-Vrystaat was, het op 29 Desember 1863 twee briewe van die waarnemende kommandant-generaal van die Staatslaer, M.J. Viljoen, ontvang. Daarin is hy meegedeel dat al die gevangenes deur Jan Viljoen vrygelaat is, en is hy genooi om na Transvaal terug te keer, na Olifantsnek waar 300 man op hom gewag het. Kruger het dadelik aan die oproep gehoor gegee. Vergesel van veldkornet Sarel Eloff en Julius Franck, was hy 3 dae later by Olifantsnek. Die Staatslaer was toe egter reeds van daar op pad na Pretoria waar die burgers van beide laers volgens 'n ooreenkoms tussen M.J. Viljoen en Jan Viljoen op 9 Januarie 1864 'n gesamentlike vergadering sou hou.

Op Sondag, 3 Januarie 1864, het Kruger op die spoor van die Staatslaer gevolg, en hom op die 4de by sy manne aangesluit waar hulle aan Pretoria se kant van die Krokodilrivier net noord van die Magaliesberge uitgekamp het.²⁰⁰ Die Staatslaer het intussen aangegroei tot tussen 800 en 900 man.²⁰¹ President Van Rensburg wat die hoop

199. SS51 R930/63: J.W. Viljoen-S.P. Pretorius, Pretoria, 29.12.1863, p.415.

200. SS53 R26a/64: S.J.P. Kruger-President en Uitvoerende Raad, Waterkloof, 20.1.1864, pp.63-65.

201. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.451;
J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.114.

gekoester het "dat die Here onze handen zóó zoude sterken, dat wy over onze zaken geen ander, dan een goed gevolg te wachten konden zyn",²⁰² was in die Staatslaer aanwesig, hier waar vir die laaste keer met die Volkslaer kragte gemeet is in wat Eric Walker smalend genoem het die "comic operacivil war."²⁰³

Viljoen en die Volkslaer het nog in Pretoria op N.W. Pretorius gewag toe berig ontvang is van die teenwoordigheid van die Staatslaer by die Krokodilrivier. Aangesien so 'n sametrek in stryd was met Viljoen se proklamasie van 29 Desember het die Krygsraad van die Volkslaer besluit om op 4 Januarie 1864 na die Krokodilrivier op te trek om te gaan verneem waarom daar nie aan die proklamasie voldoen is nie.²⁰⁴ Die volgende dag het die Volkslaer oor Silkaatsnek verskuif, en in die nabyheid van die Staatslaer na 'n geskikte plek met water gesoek om laer te trek.²⁰⁵ Vir die Staatslaer was die skielike verskyning van die

-
202. Aangehaal uit sy aanspraak voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.6.
203. E.A. Walker: A History of South Africa, p.320.
204. Kennisgewing van J.W. Viljoen, Volkslaer aan Silkaatsnek, 8.1.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11. Berigte oor wat presies die doel van die Volkslaer op daardie stadium was, rym nie. Almal dateer na die Slag van Swartkoppies, en meeste is deur betrokkenes opgestel. Gegee is die getuienis van Viljoen self. Het Volksblad van 30.1.1864 bevat 'n berig dat die Volkslaer na Rustenburg wou gaan, "doch daar het vernam dat dat dorp met eenige duizend pond kruit ondermijnd" is, is besluit om na die Krokodilrivier op te trek. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.451, meen ook Viljoen was op pad na Rustenburg, maar het, toe hy verneem het dat Kruger by die Krokodilrivier was, eerder daarheen gegaan. Dit is ook die mening van J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.114.
205. Kennisgewing van J.W. Viljoen, Volkslaer aan Silkaatsnek, 8.1.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11.

opstandelinge 'n verrassing, want daar is nog nie besluit hoe opgetree sal word nie.²⁰⁶ Wat op hierdie skielike ontmoeting tussen die gewapende opponente in die bosagtige randjieveld aan die hange van die Magaliesberg gevolg het, was 'n kort maar bloedige botsing waarin elf burgers die lewe gelaat het.

Hoe presies die botsing tussen die Staatslaer en die Volkslaer op Dinsdag, 5 Januarie 1864, begin het, kan met geen sekerheid gesê word nie. Toe Kruger se brandwagte aan hom berig gebring het van die verskyning van die Volkslaer, het hy die meeste van sy manne agter die nabygeleë Swartkoppies verskans.²⁰⁷ 'n Gewapende aanval deur die res van Kruger se kommando is toe op die voorhoede van die Volkslaer, wat steeds op soek na water was, gemaak. Viljoen se manne het, "onder bedreiging van die schrikkelykste vloek- en schelwoorden", ook die wapen gebruik, en Kruger in die rigting van die nek tussen die Swartkoppies agtervolg. Toe hulle bo uitkom het hulle hul vasgeloop in die geweerlope van Kruger se manne. 'n Hewige geveg het gevolg en die strydery was soms deurmekaar - aanvanklik slegs 30 tree van mekaar af.²⁰⁸

Die eerste om te sneuwel was Johannes Enslin, wat agter die Staatslaer se verskansings gestaan het. Volgens Viljoen het hy die opstandelinge gestaan en vloek en daarom is hy geskiet.²⁰⁹ Volgens Kruger se herinneringe

-
206. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Aanspraak van pres. Van Rensburg voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864), p.6.
207. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Godenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.47; J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Aanspraak van pres. Van Rensburg voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864), p.6.
208. Volgens beide Viljoen in sy Kennisgewing, Silkaatsnek, 8.1.1864 en Van Rensburg in sy Aanspraak voor die Volksraad, 10.2.1864, beide gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, respektiewelik bladsye 11 en 6.
209. Kennisgewing van J.W. Viljoen, Silkaatsnek, 8.1.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11.

wat 40 jaar na die gebeurtenis opgeteken is, het die voorval hom bo-op een van die koppies afgespeel. Enslin was reg om te vuur, "maar iemand van die teenparty het vir hom (Enslin) gesê: 'Moenie skiet nie, laat ons praat; hoekom sal ons mekaar doodskiet?' Enslin het sy geweer laat sak; onmiddellik daarna is hy deur 'n koeël getref en het (hy) dood agteroorgeval in die arms van Kruger." Daarna is van weerskante geskiet om dood te skiet.²¹⁰

Kruger se manskappe agter die verskansings en 'n kanon wat hy by hom gehad het, het binne 'n halfuur die deurslag gegee, want die hoofmag van die opstandelinge was in die oop vlakke.²¹¹ Buitendien was blykbaar slegs die voorhoede van die Volkslaer betrokke teen die Staatslaer. Toe die opstandelinge boonop sien hoe hulle makkers voor die doelgerigte vuur van Kruger se manne val, het hulle moed hulle begewe. Skielik het hulle op hul perde gespring en geretireer.

Kruger se manne wou die vlugtendes agtervolg, maar hy het hulle teruggehou omdat hy gevoel het dat daar nie teen vyande geveg is nie, maar teen broers. Veldkornet Sarel Eloff wat toe eers met 50 man op die gevegstoneel opgedaag het, was bitter ontevrede hieroor, en ook president Van Rensburg het sy misnoë oor Kruger se houding uitgespreek.²¹² Uit die daarop volgende gebeurtenisse blyk dit dat hy reg opgetree het. 'n

-----
210. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48.

211. Volgens van Rensburg in sy Aanspraak voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.6; J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.115; J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog, p.96; Het Volksblad, 30.1.1864 (Korrespondent, Potchefstroom, 8.1.1864).

212. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48; J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.115; H.W. Grimsehl: Die rol van Stephanus Schoeman, p.238.

Opvolging van sy sukses kon óf die Viljoenmanne verstrooi óf tot meer ongevalle gelei het. Viljoen was geen militaris nie, en het voorheen nooit in Transvaal aan enige oorlog deelgeneem nie. In geeneen van sy proklamasies het hy die Staatslaer met gewapende optrede bedreig nie. Buitendien was die kort maar bloedige botsing genoeg om beide partye se veglus te demp. Toe Viljoen se manne bemerk het dat hulle nie agtervolg word nie, het hulle na hulle waens teruggekeer en 'n paar duisend tree van die Staatslaer af laer getrek.²¹³

Aan nie een van die twee kante was die verliese groot nie. Van die Staatslaer het die gemelde Enslin gesneuwel, asook kommandant Jan Viljoen van Waterberg en Philip Snyman van Zoutpansberg.²¹⁴ Ses of agt burgers is gewond.²¹⁵ Die Volkslaer se verlies was effens hoër. Die volgende is dood: Sybrand du Preez, die tydelike veldkornet van Wakkerstroom, 'n sekere Willem Bester, veldkornet M.W. (Zwart Marthinus) Pretorius van Pretoria, wat deur nie minder as ses koeëls getref is, Piet de la Rey,²¹⁶ Jan Marais en Philip Winnaard en dié se jong seun wat later aan sy wonde dood is. Meer as dertig ander burgers is gewond.²¹⁷ Viljoen het nog glad nie so verslae gevoel dat hy sy laer ontbind het of wou oorgee nie.²¹⁸ Dieselfde aand het Kruger vir

-
213. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48.
214. Volgens Van Rensburg in sy Aanspraak voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.6;
H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48.
215. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.115.
216. Dit is die enigste 4 oorledenes wat Viljoen self genoem het in sy Kennisgewing, Silkaatsnek, 8.1.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11.
217. J.F. van Oordt: Paul Kruger, p.115.
218. G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.451.

veldkornet Eloff en 'n klompie verkenners gestuur om te gaan kyk wat in die Volkslaer aangaan. Hulle het berig dat die Viljoenmanne in die lig van lanterns besig was om hulle kanonne in orde te kry.²¹⁹ Alles het daarop gedui dat die geveg die volgende dag hervat sou word.²²⁰

In die nag het M.W. Pretorius uiteindelik uit Potchefstroom in die Volkslaer aangekom.²²¹ Net soos in Potchefstroom het Pretorius dit weer gerade geag om "in sterke bewoordingen zijne afkeuring over de handelingen van Viljoen te kennen te geven."²²² Dit moes vir die vurige Pretorius-man uit die fonteinland van Marico 'n klap in die gesig gewees het, want wat hy gedoen het, was volgens sy eie verklarings slegs in die belang van sy leier gedoen, en nou, pas nadat hy teenspoed ondervind het, het hy nie net geen dankbetuiging van die kant van Pretorius ontvang nie, maar het Pretorius inteendeel sy misnoeë oor sy optrede te kenne gegee. Of Pretorius nie maar bloot besig was om homself te verontskuldig nie, is moeilik om te sê, want hy het nooit 'n hoofaandeel in die opstand gehad waarvoor hy skuldig kon voel nie. Dit was aan die ander kant uitsluitlik sy ondersteuners wat aan die Volkslaer behoort het, en hy het geweet wat Viljoen in die skild voer,²²³ maar hy het nooit moeite gedoen om hom

-
219. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48.
220. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.115.
221. Bredell, H.C. en P. Grobler: Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48.
222. J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.115.
223. N. Dreyer: Die Rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat teen die agtergrond van die Transvaalse geskiedenis tot 1884, p.143.

terug te hou nie - in elk geval nie tot na Viljoen se nederlaag in sy stryd ten gunste van Pretorius nie.

Hoe dit ook sy, op Woensdag 7 Januarie 1864 is 'n bode, Hendrik Pretorius, uit die Volkslaer na Kruger gestuur om vir 'n vredesskikking te vra.²²⁴ Kruger het soortgelyke planne gekoester, en het dus toegestem. Deur albei kante is afgevaardigdes gekies vir samesprekings die volgende dag. Die Staatslaer het vir Kruger gekies, asook vir S.J. Grobler en S.T. Prinsloo, terwyl die Volkslaer as hulle afgevaardigdes aangewys het M.W. Pretorius, T.F.J. Steyn en J.J. Fourie.²²⁵

Viljoen is nie deur sy eie laer benoem nie. Pretorius, wat die werklike leier van die Volkslaer was, wou hom waarskynlik om taktiese redes nie by die vredessamesprekings hê nie. Dit het egter nie verhinder dat Viljoen op 8 Januarie 1864 in 'n kennisgewing sý woergawe van die gebeurde uiteengesit het²²⁶ en op 9 Januarie - die dag waarop die vredessamesprekings begin het - "namens het

-----

224. Volgens Van Rensburg in sy Aanspraak voor die Volksraad, Pretoria, 10.2.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.6.
225. ZAR 42, Staatskoerant 19.1.1864, p.644, waar 'n verslag van die byeenkoms in voorkom; Bredell, H.C. en P. Grobler: Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.48, waarin Kruger die derde afgevaardigde van die Volkslaer 'n Meintjies wil maak in plaas van Steyn - S.T. Meintjies was slegs die sekretaris van die Volkslaer se afvaardiging; J.F. van Oordt: Paul Kruger en de Opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek, p.115; G.M. Theal: History of South Africa VIII (Struik, 1964), p.452; en J.H. van Dyk: Die Burgeroorlog in die Zuid-Afrikaansche Republiek, p.96.
226. Kennisgewing van J.W. Viljoen, Silkaatsnek, 8.1.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.11, hierbo telkens na verwys - sien voetnote 206-207, 210-211 en 218.

Volk van het Volks-lager" 'n "Waarskuwing" gerig het aan "het bestuur van S.J.P. Kruger, Commandant en anderen."²²⁷ Daarin is eerstens "een ieder lidmaat van onze Nederduitsch Hervormde Kerk en geloof voor de laatste maal gewaarschuid en vriendelyk vermaand, dat die zich niet wil stellen, om tegen onze Kerk, Staat en Geloof te stryden, en alzoo niet gewillig is om onze Staat [die "staat" van "die volk"] tot verwoesting te brengen, onverwyld het lager zal verlaten [die Staatslaer]; tweedens is die "leden der gemeente tot de leer en Kerk van Ds. Postma behoorende" gewaarsku om "onmiddelyk aan onze proclamatie te voldoen", bedoelende die proklamasie van 14 Desember waarin beveel is dat "Alle burgers zullen zich stil en rustig moeten gedragen" en "volstrekt geene beweging of verzameling maken";²²⁸ en derdens is Paul Kruger, S. Eloff, W.C.J. van Rensburg en C. Moll weer eens gewaarsku, net soos in die proklamasie van 14 Desember, om voor die Krygsraad van die Volkslaer te verskyn, "ten einde borgen te stellen voor hun stil en rustig gedrag en hunne verschyning voor eene bevoegde regtbank."

In hierdie waarskuwing van 'n verslane opstandslieger kom die kerklike sy van die Burgeroorlog sterk na vore. Hy stel "Kerk, Staat en Geloof" gelyk - wie nie aan sy geloof en kerk behoort nie, is sy "staat" se vyande. Daarom is die waarskuwing spesifiek gerig teen lidmate van ds. Postma se kerk, maar nie teen die Gereformeerde Kerk self nie, want sou hulle onmiddellik die Staatslaer verlaat, belof Viljoen om weer "hun alle regten volgens Grondwet toebehoorende" te waarborg.²²⁹ Of Viljoen

-----
227. Waarskuwing van J.W. Viljoen, Volkslaer, 9.1.1864, gepubliseer in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, pp.11-12.

228. Kyk hierbo, p.130 waar die hele proklamasie aangehaal is.

229. Volgens Viljoen se Waarskuwing van 9.1.1864 aangehaal in J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds): Notule V, p.12.

hierdie waarskuwing "namens het Volk van het Volks-
lager" uitgereik het, is te betwyfel. Pretorius was
die werklike leier van die Volkslaer en het dieselfde
dag met vredessamesprekings met Kruger en die Staatslaer
begin. Dit is onwaarskynlik dat hy sy goedkeuring aan
so 'n waarskuwing sou heg. 'n Mens kan aanvaar dat
Viljoen op eie inisiatief opgetree het in 'n laaste
poging om sy invloed op die verloop van sake te behou.

Viljoen se waarskuwing het geen uitwerking gehad nie.
Op 8 Januarie het die verkose afgevaardigdes van beide
laers by die Krokodilrivier byeengekom "ten einde te
zamen te beraadslagen omtrent de punten op welke de
Vrede, tusschen de Inwoners dezer Republiek, kan tot
stand gebragt worden." Op M.W. Pretorius se voorstel
het die kommissie besluit dat daar gedurende die onder-
handelinge 'n wapenstilstand sou wees, wat deur albei
kante gewaarborg is. Voorts is ooreengekom dat die
kommissie se besluite aan die publiek in beide laers vir
goedkeuring voorgelê sou word.²³⁰

Op Saterdag 9 Januarie is in alle erns begin met die
onderhandelinge wat tot 15 Januarie sou duur. Paul
Kruger was die voorsitter van die vergadering. Daar
is eerstens besluit om 'n buitengewone Hof saam te stel
"om alle Staats-questien in de Z.A. Republiek, welke
voor hen zullen gebragt worden, te onderzoeken, daarin
uitspraak te doen en vonnis te vellen, volgens de wetten
des Lands, welker uitspraak beslissend zal zyn en aan
geen hooger beroep onderworpen." Om as regters van
die hof te dien sou genooi word die gekose president van
die Oranje-Vrystaat, adv. J.H. Brand, sir W. Harding van
Natal, adv. H.A.L. Hamelberg van Bloemfontein en, as
een van die drie nie kon kom nie, regter Philips van
Natal.²³¹

---

230. ZAR 42 Staatskoerant 19.1.1864 (Notule, same-
koms by Krokodilrivier, 8.1.1864), p.644.

231. SS53 R10/64: Notule van ooreenkoms by Krokodilrivier,
9.1.1864 en volgende dae (arts. 2 en 3), p.15 e.v.;
ook in ZAR 42, Staatskoerant 19.1.1864, p.644 e.v.

Tweedens is besluit dat daar, "ten einde de questie omtrent die kiesloten uit den weg te ruimen", 'n nuwe presidentsverkieping gehou sou word.²³² Die verkiesing is in Maart gehou. Pretorius is met 1 519 stemme teenoor 1 118 vir Van Rensburg as president herkies. Dit is interessant dat Pretorius in die kiesafdeling of distrik Wakkerstroom, waarvan die stemme nie in September 1863 in aanmerking geneem is nie, 113 stemme teenoor 3 vir Van Rensburg gekry het.²³³ Pretorius het op 10 Mei 1864 sy ampseer as staatspresident voor die Volksraad afgelê.²³⁴

Laastens is op die vredessamesprekings in Januarie 1864 besluit dat na die aanname en goedkeuring van die vredesbesluit deur beide laers, "zullen de beide lagers de wapens neder leggen en uit elkander gaan, en zich aan beide zyden stil en rustig gedragen, zonder elkander door woord of daad te mogen beleedigen."²³⁵ Goedkeuring hieraan is op 15 Januarie verleen, en die ooreenkoms is onder andere deur J.W. Viljoen namens "het als Volkslager vergaderde Volk" onderteken.²³⁵ Daarna het die twee laers uitmekaar gegaan.

Jan Viljoen het by die Krokodilrivier gebly in afwagting op die uitslag van die vredessamesprekings. Sy ondertekening van die verdrag dui daarop dat hy nieteestaande sy nederlaag op 5 Januarie nog as 'n leier van die Volkslaer beskou is. Met hierdie ondertekening

-----
232. SS53 R10/64: Notule, byeenkoms te Krokodilrivier, 9-15.1.1864, art.11, p.15 e.v. Die beweerde onreëlmatighede met die kieslote tydens die September 1863-presidentsverkieping is op pp.116-117 bespreek.

233. SS5 R172/64: Stemtotaal vir staatspresident in distrikte, 29.3.1864, pp.26-27.

234. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Notule, Volksraadsitting, Pretoria, 10.5.1864, art. 8), p.20.

235. SS53 R10/64: Notule, byeenkoms te Krokodilrivier, 9-15.1.1864, p.15 e.v.

was die Burgeroorlog verby. Dit het gelyk of Viljoen se opstand teen die staat en sy poging om M.W. Pretorius weer op die president-setel te plaas, misluk het. Daarby het die sitting van die buitengewone hof ook nog voorgelê, en dit was seker dat 'n aanklag teen Viljoen voor hierdie hof gelê sou word. Dit was nie met vreugde in sy hart dat Viljoen die lang pad terug na Vergenoeg aangepak het nie.

Op 10 Februarie 1864 het die ou wettige Volksraad met 'n spesiale sitting in Pretoria begin. Dit was gou duidelik dat die landsvaders glad nie ingenome was met Viljoen se voortvarende optrede teen die land se gesag nie. In sy proklamasies van Desember 1863 en Januarie 1864 het hy in die oë van die Volksraadslede "niet alleen de Volksraad, maar ook de Uitv. Raad en andere Ambtenaren zwaar besculdigd en miskend." Voorts was dit vir hulle duidelik dat Viljoen geen ander doel gehad het as "om het bestaand wettig Gouvernement te vernietigen, en een ander in deszelfs plaats te stellen", dus dat hy 'n opstand teen die wettige staatsgesag gelci het. Dit sou hom nie vergewe word dat hy die laaste gedeelte van art. 11 van die grondwet, wat bepaal het "dat het Volk alleen regt heeft om wegens het door hen opgegeven Grondwets-artikel te handelen, indien zy zulks overeenkomstig de wetten doen," geignoreer het nie. Ook nie dat hy en die "ontevreden zynde burgers" vergeet het van art. 12 van die grondwet nie. Dit het gelui: "Het volk geeft de wetgeving in handen van eenen Volksraad, het hoogste gezag des lands, bestaande uit vertegenwoordigers of lasthebbers des volks, door de stemgeregtigde burgers gekozen; doch alleen voor zoo verre, dat aan het volk drie maanden tyds zal gelaten zyn, om over eene voorgestelde wet zyn oordeel aan den Volksraad des verkiezende te kunnen inleveren; behalve die wetten, die geen uitstel kunnen lyden." Viljoen het die grondwet geskend in sy miskening van hierdie bepalings.

Voorts is gevoel dat Viljoen se beskuldiging in verband met wanpraktyke met die kieslote by die vorige

presidentsverkieëing nie as verskoning vir sy optrede aanvaar kan word nie. Volgens die wet kon hy 'n aanklag in dié verband by die Volksraad ingedien het, maar hy het nooit iemand in die verband aangekla nie. Hy en die ontevrede burgers het dus volgens die Volksraad eerder "Geregts-hoven belot of verjaagd" as om hulle aanklagte teen die Regering voor sulke howe te lê - verwysende na wat in Januarie 1863 in Pretoria gebeur het. Daarom was die Volksraad van mening dat Viljoen nooit kon bewys dat hy "de wapens opgevat hebben, om de wet of het welzyn dezer Republiek te bevorderen." Die Volksraad het bevind dat Viljoen en die Krygsraad van die Volkslaer "geheel buiten alle wet en regt gehandeld hebben, door een opstand en burger oorlog te beginnen", en verplig gevoel om Viljoen en sy volgelinge "tot verantwoording en bewys van de wettigheid hunner beschuldigingen" voor die buitengewone hof waarvoor die vredesverdrag van 15 Januarie voorsiening gemaak het, te roep.²³⁶

Hierdie hof het nooit gesit nie, want nie een van die vier here wat as regters gevra is, het hulle weg oopgesien om so 'n hofsitting by te woon nie.²³⁷ Op president Brand van die Oranje-Vrystaat se aanbeveling is die saak egter in der minne geskik. Brand se raad was dat dit beter sou wees om 'n onderlinge skikking te tref as om 'n hofsitting te hou, want 'n hof sou te veel burgers straf. Hy het die Transvalers vermaan om met "Broederlike liefde en eensgesindheid" saam te werk "opdat allen als één van hart en één van zin als broeders en landgenooten en burgers van hetzelfde gemenebest, gesproken van één stam en strevende naar één doel, door onderlinge toegenegenheid en eensgezindheid met

-----
236. J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V (Spesiale Volksraadsitting, Pretoria, 10-20.2.1864, art. 17), pp.12-13.

237. Soos M.W. Pretorius op 9 Mei 1864 die Volksraad meegedeel het. Volg J.H. Breytenbach en D.C. Joubert (reds.): Notule V, p.20.

vereenichden krachten den weg helpen openen." Sy raad volgende het die Uitvoerende Raad op 4 Mei algemene amnestie aan al die beskuldigdes verleen.²³⁸ Daarmee was die Burgeroorlog verby.

By 'n beoordeling van Viljoen se rol in die Burgeroorlog is die belangrikste aspek wat in aanmerking geneem moet word die idee dat die volkswil belangriker is as die grondwet. Viljoen was die man van "die volk": die "ontevrede burgers" wat "die volk" uitgemaak het, het hom gekies as hulle aanvoerder in die stryd teen wat hulle as die "onwettige" regering van president Van Rensburg beskou het. Die veronderstelling was dat Pretorius in der waarheid president was, maar weens die beweerde gekonkel met stembriefies in die presidentsverkieping van September 1863 uit die pos geweerd is. Dit sou dan bloot "reg" wees om Pretorius aan bewind te stel. Viljoen het egter nie in gedagte gehou dat die Volksraad die hoogste gesag in die land was, en dat ongrondwetlike optrede teen dié liggaam opstand teen die staat was nie. Die "ontevrede burgers" het buite rekening gelaat dat die Uitvoerende Raad die beweerde gekonkel met die stembriefies uit Wakkerstroom ondersoek het voor die finale vasstelling van die uitslag van die presidentsverkieping in Oktober 1863. Die Volksraad was tevrede met die wettigheid van die verkiesing; 'n deel van die "volk" wou dit nie aanvaar nie, en Viljoen as leier daarvan het in opstand gekom teen die wettige staatsgesag - het dus 'n opstandseier geword.²³⁹

---

238. H.C. Bredell en P. Grobler (reds.): Die Gedenkskrifte van Paul Kruger (Van Schaik, 1947), p.49; F.A. van Jaarsveld: Die Eenheidstrewer, p.316.

239. As die uitslae van die twee presidentsverkiepings in September 1863 en Maart 1864 vergelyk word:

1863:	Pretorius 1 065	Van Rensburg 1 106
1864:	Pretorius 1 519	Van Rensburg 1 118

is dit opvallend dat Van Rensburg by beide geleenthede feitlik dieselfde aantal stemme gekry het, terwyl Pretorius die tweede keer feitlik 500 meer gekry het. Hierdie feit tel in die guns van die aanspraak van die Volkslaer dat daar tot nadele van Pretorius met die stembriefies gekonkel is in 1863 - iets wat hulle oortuig van was maar nie bewyse voor gehad het nie.

Die kerklike aspek was van veel minder belang in die Burgeroorlog en moet as toevallig beskou word, toevallig in dié sin dat Viljoen en Kruger nie in die eerste plek teen mekaar te staan gekom het omrede een 'n Hervormer was en die ander Gereformeerde nie: Hulle het teenoor mekaar gestaan omrede Viljoen geglo het aan die oppergesag van die volkswil en Kruger aan die oppergesag van die wettige regering volgens die grondwet. Tog was daar 'n kerklike aspek. Schoeman wou in 1862 van kerklike geskille misbruik maak vir politieke gewin, en Viljoen het dit ook gedoen. Waar Viljoen egter onderskeid maak tussen lidmate van die Hervormde en Gereformeerde Kerke was dit bloot om aan die lidmate van die Gereformeerde Kerk te laat verstaan dat die Volkslaer se optrede nie teen hulle gemik is omdat hulle Gereformeerde is nie, maar omdat hulle die regering van president Van Rensburg gesteun het.

Viljoen was dus die leier van 'n gewapende opstand teen die staat. Militêr het hy gefaal deurdat Kruger, 'n geoefende krygsman, hom by die Krokodilrivier verslaan het, maar Viljoen se hoofdoel met die opstand is met die herverkiesing van Marthinus Wessel Pretorius as president van die Suid-Afrikaanse Republiek verwesenlik. Daarom kon hy in 1874 teenoor die Bahoeroetsie-kaptein, Moilo, opmerk: "Paul Kruger heb ook geseg dat ik niets ben, Maar ik heb Pretorius op zyn stoel gezet."²⁴⁰

---

240. SS180 R2068/74: J.W. Viljoen-Moilo, 20.11.1874, p.86.